

RIG

TIDSKRIFT UTGIVEN AV FÖRENINGEN FÖR SVENSK KULTURHISTORIA
I SAMARBETE MED NORDISKA MUSEET OCH FOLKLIVSARKIVET I LUND

INNEHÅLL

UPPSATSER

F. kanslern för rikets universitet *Arthur Thomson*, Lund: Några nordiska kyrkomålningar från 1400-talet med motiv ur Esthers bok...
Some Scandinavian church paintings of the 15th century with scenes from the Book of Esther 14

STRÖDDA MEDDELANDE OCH AKTSTYCKEN

Landstingsarkivarie fil.lic. *Anne-Marie Fällström*, Örebro: Några frågor kring en arkivförteckning 16
Docent *Göran Behre*, Göteborg: Svar på frågor 17

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

Kerstin Eidlitz: Food and emergency food in the circumpolar area. Anmäld av professor *Gösta Berg*, Stockholm 19

Bertil Boëthius & Åke Kromnow: Jernkontorets historia. Anmäld av fil.dr *Torsten Althin*, Stockholm 25
Ivar Lo-Johansson, Mats Janson, Ingemar Liman: Statarlängan från Berga. Anmäld av museilektor fil.lic. *Ingemar Jeppsson*, Lund 26
Anna-Maja Nylén: Hemslöjd. Den svenska hemslöjden fram till 1800-talets slut. Anmäld av professor *Sigfrid Svensson*, Lund.. 28
Wilhelm Söderbaum: Leksandsdräktens utveckling under tvåhundra år 1750—1950. Anmäld av förste intendenten docent *Anna-Maja Nylén*, Stockholm 29

KORTA BOKNOTISER

Svensk Bryggeritidskrift 31
W. L. Goodman: British plane makers from 1700 31
Småländska kulturbilder 40, 1967 32
Pertti J. Pelito, Martti Linkola, Pekka Sammallahhti: The snowmobile revolution in Lapland 32

RIG · ÅRGÅNG 53 · HÄFTE 1

1970

Föreningen för svensk kulturhistoria

Ordförande: Hovrättspresidenten *Sture Petré*n

Sekreterare: Fil. dr *Marshall Lagerquist*

REDAKTION:

Professor *Gösta Berg*

Fil. dr *Marshall Lagerquist*

Professor *Sigfrid Svensson*, Rigs redaktör

Ansvarig utgivare: Professor *Gösta Berg*

Redaktionens adress: Folklivsarkivet, 223 62 Lund.

Föreningens och tidskriftens expedition:

Nordiska museet, 115 21 Stockholm Telefon 08/63 05 00

Års- och prenumerationsavgift 15 kr

Postgiro 193958

Tidskriften utkommer med 4 häften årligen

BOKTRYCKERI AB THULE, STOCKHOLM 1969

RIG är ett annat namn på guden Heimdall, som enligt den fornländska "Sången om Rig" gav upphov till de olika samhällsklasserna. Denna dikt innehåller den äldsta kulturhistoriska skildring vi äga från Norden. Föreningen för svensk kulturhistoria valde detta namn som symbol för sin verksamhet, när den stiftades år 1918

Några nordiska kyrkomålningar från 1400-talet med motiv ur Esthers bok

Av Arthur Thomson

1.

I den kyrkliga konsten äro skildringar ur Esthers historia vanliga. Sådana förekomma bl. a. i en rad nordiska kyrkomålningar från 1400-talet.¹ Dessa ha tidigare reproducerats och gjorts till föremål för konsthistoriska analyser. Orsaken till att jag likväl tar upp dessa bilder till förnyad diskussion är att ett av de centrala momenten på var och en av dem mer eller mindre avviker från vad som berättas i Esthers bok.

De kyrkomålningar jag här skall diskutera äro följande:²

1) En målning, fig. 1, från början av 1400-talet i V. Tirsteds kyrka (Maribo amt, Danmark).

2) Takmålningar, fig. 2, troligen från omkr. 1430—40 i Risinge gamla kyrka (Östergötland).

3) En rad målningar — en av dessa här återgiven som fig. 3 — troligen från senare delen av 1400-talet av Albertus Pictor och hans skola i kyrkor i Uppland och Västmanland.

Några ord om de av konstnärerna använ-

da källorna och sättet att utnyttja dessa synas mig först böra nämnas.

Då en 1400-talskonstnär har haft att utforma en kyrkomålning av en biblisk händelse, har han säkerligen icke ansett sig kunna gestalta bilden enligt sin egen fantasi. Han har velat göra skildringen helt realistisk, dvs. i överensstämmelse med det material, som har stått till hans förfogande. Detta har avgjort, hur hans konstverk skulle se ut. Har han därvid avvikit från den ursprungliga egentliga källan (den bibliska berättelsen), har detta berott på att han har känt till denna endast genom den sekundära källan, vars avvikelser sålunda ha bestämt innehållet i kyrkomålningen. (Denna "realistiska" inställning till den bibliska händelsen innebär naturligtvis icke, att bilden har kommit att bli mer eller mindre "konstnärlig".)

Konstnären har sålunda sällan (eller aldrig) byggt sin framställning direkt på den på latin skrivna bibeln (Versio vulgata). Han har antingen haft en muntlig framställning att lita till eller också — så är bevisligen i vissa fall förhållandet³ — haft som förlaga någon medeltida skrift med bilder ur bibeln. I detta sammanhang är särskilt det verk, som kom att gå under benämningen *Biblia pauperum*, av intresse. Den roll, denna kom att spela i fråga om medeltida bilder ur Esthers historia, gör en diskussion av den särskilt önskvärd.

¹ Beträffande förekomsten i den kyrkliga konsten av bilder ur Esthers historia se L. Réau: *Iconographie de l'art chrétien* II:1 (1956) s. 335 ff samt exemplen nedan ur *Biblia pauperum*. Jag saknar dock anledning att ingå på andra framställningar av Esthers historia än sådana som på ett eller annat sätt belysa de nordiska kyrkomålningar, vilka här skola behandlas.

² Närmare uppgifter om litteraturen och om varifrån bilderna äro hämtade se nedan avd. 1 not 14, avd. 2 not 1, avd. 4 not 1.

³ Se nedan avd. 4.

Versio vulgata var ett ganska dyrbart verk, som fattiga präster och munkar sällan hade tillgång till. För övrigt var det så mycket mindre anledning härtill, som de i regel icke kunde tillräckligt latin.⁴ Bl. a. av denna orsak framställdes bildverk med handskrivna berättelser, där de viktigaste grunddragen av den bibliska historien kunde inhämtas. Bland skrifter av detta slag spelade Biblia pauperum en betydande roll.⁵ Troligen tillkommen i Sydtyskland senast omkr. 1250⁶ förelåg den på 1300-talet i ett

relativt stort antal handskrivna exemplar med ofta ganska olikartad utformning.⁷ Något skiftande voro även de editioner, som utkommo under 1400-talet med xylografisk — senare tryckt — text. Biblia pauperum var emellertid *främst ett bildverk*, som i 1400-talseditionerna i regel utgjordes av 40 träsnitt (en enda edition hade 50 träsnitt⁸). Texten utgjordes blott av några ord till varje bild, i regel på latin, någon gång även på tyska.⁹ I den form, vari Biblia pauperum förelåg på 1400-talet (i några fall redan på 1300-talet), hade varje träsnitt följande principiella uppläggning: i mitten en bild ur Jesu historia enligt bibeln och legenden

⁴ Margaret Deanesley: *The Lollard Bible and other medieval biblical versions* (1920) har speciellt i kap. 6 och 7 på grundval av ett omfattande material ingående diskuterat prästers och munkars bibelkännedom, bl. a. deras okunnighet i latin och därför deras oförmåga att själva läsa bibeln. Det finns ingen anledning antaga, att förhållandena voro bättre på andra håll än i England.

⁵ Se särskilt H. Cornell: *Biblia pauperum* (1925); Hildegard Zimmerman: art. Armenbibel i *Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte I* (1937) sp. 1072; G. Schmidt: *Die Armenbibel des XIV. Jahrhunderts* (1959) samt inledning och kommentarer till de i not 8 nämnda editionerna.

⁶ Schmidt s. 2 ff, 87 f; jfr Cornell s. VII ff, 69 ff, 149 ff.

⁷ Enligt Elisabeth Soltész' inledning till "The Esztergom Blockbook" (1967) s. V finns mer än ett 80-tal exemplar av Biblia pauperum från 1300-talet bevarade, och dock ha åtskilliga förkommit (Schmidt s. 138). — Om 1300-talets Biblia pauperum över huvudtaget se Schmidt passim.

⁸ De av mig använda faksimilupplagorna av Biblia pauperum förtecknas här ordnade efter namnet på den nuvarande förvaringsorten (här kursiverad). Efter sidohänvisning om bild av Esther etc. anges inom klammer dateringen av originalet enligt vederbörande faksimilutgivares uppgift. Ibland tilläggas vissa andra data där. Se i övrigt Cornell: *Biblia pauperum* s. 49.

a. *Biblia pauperum*. Faksimile-Reproduction getreu nach dem in der Erzherzoglich Albrecht'schen Kunst-Sammlung "Albertina" befindlichen Exemplar von Anton Einsle. Mit einer erläuternden historisch-bibliographischen Beschreibung von J. Schönbrunner (1890). Bild Q. ["Vor 1450"].

b. *Biblia pauperum*. Nach dem Original in der Lyceumsbibliothek zu *Constanz* herausg. . . . von [Fr.] Laib u. Schwarz (1867). Tab. 17 (plansch). ["In dem 15. Jahrhundert". — Texten börjar med

ett par rader på latin men fortsätter sedan på tyska. Mardokai, men ej Haman, omtalas här. På bilden finnas endast Esther och Haman.]

c. *Biblia pauperum*. Facsimile-Edition of the Forty-Leaf Blockbook in the Library of the *Esztergom* Cathedral. Introduction notes and subtitles by Elisabeth Soltész (1967). ["In the middle of the fifteenth century."]

d. Die Darstellungen der *Biblia pauperum* in einer Handschrift des XIV. Jahrhunderts, aufbewahrt im Stifte St. *Florian* im Erzherzogthume Oesterreich ob der Enns. Herausg. von A. Camesina. Erläutert von G. Heider (1863). ["14. Jahrhundert".]

e. *Biblia pauperum*. Unicum der *Heidelberger* Universitäts-Bibliothek. Herausg. von Paul Kristaller (1906). Pl. XXXIV. [Ett delvis utplånat ord antagligen Mardokai. — "Zeit um 1440—1450".]

f. Die *Biblia pauperum* und Apokalypse der Grossherzoglichen Bibliothek zu *Weimar*. Herausg. von H. von Gabelentz (1912). ["Die Zeit um 1330—1340"; text på tyska.]

g. Die *Wiener* *Biblia pauperum* Codex Vindobonensis 1198. Herausg. von Fr. Unterkircher. Eingeleitet von G. Schmidt (1962). ["Aus der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts".]

h. *Biblia pauperum* nach dem einzigen Exemplare in 50 Darstellungen (früher in *Wolfenbüttel* . . .) herausg. von Paul Hetz . . . Mit einer Einleitung über die Entstehung und Entwicklung der *Biblia pauperum* . . . von W. L. Schreiber (1903). ["Frühestens um 1470, wahrscheinlich aber erst zwischen 1475—80".]

i. *Biblia pauperum*. Deutsche Ausgabe von 1471. [Einleitung von] R. Ehwald (1906).

⁹ Se föreg. not.

och omkring denna centralscen en rad illustrationer, som återgävo händelser ur gamla testamentet — även dessa enligt bibeln eller legenden. Varje sådan episod framställdes som en profetia om någon tilldragelse i Jesu liv. Genom den roll, legenden därvid spelade, avvek *Biblia pauperum* i åtskilligt från bibelns framställning.¹⁰

På ett av träsnitten utgjordes mittbilden i regel av Marias himmelfärd, utformad som Jesus krönande henne och därför ofta kallad "Marias kröning". Bland de gestalter, som omgävo denna mittbild, funnos i allmänhet i *Biblia pauperum* (i alla 1400-tals- och i allmänhet även i 1300-talseditionerna) Esther och Ahasverus. Till en början förekom blott en bild av dem med deras namn, fig. 4.¹¹ Någon berättelse i anslutning härtill fanns icke. I 1400-talseditionerna av *Biblia pauperum* var alltid på det här ifrågavarande träsnittet centralframställningen med Marias kröning omgiven — utom av en rad smärre bilder — av två större, av vilka den ena berättade historien om Esther och Ahasverus med en rad detaljer (som exempel se fig. 5¹²); i texten stod alltid att man i Esthers bok läste om henne och Ahasverus och om hur hon blev hans gemål (se texten på bilden). Någon annan redogörelse förekom i regel icke. Även den läskunnige hade att inhämta berättelsen främst av bilderna. Han mötte där — men icke i texten — Haman, en av huvudpersonerna i Esthers historia vid sidan av Esther och Ahasverus. Anmärkningsvärt är att den fjärde huvudpersonen — Mardokai — icke förekom på bilderna i *Biblia pauperum*, trots att vad som där skildrades i vissa fall helt berodde på hans åtgöranden. I texten

¹⁰ Jfr ovan.

¹¹ Fig. 4 är hämtad ur den i not 8 med f be-tecknade editionen av *Biblia pauperum*, pl. 18.

¹² Fig. 5 är hämtad ur den i not 8 med h be-tecknade editionen av *Biblia pauperum*, bild Q.

till ett par av editionerna av *Biblia pauperum* fanns dock Mardokai omnämnd.¹³ — Här må emellertid följande tilläggas.

Att Esther och Ahasverus alltifrån början togos med i *Biblia pauperum* berodde, såsom ovan har antytts, på att historien om dem betraktades som en gammaltestamentlig parallell till Marias kröning och som en profetia om denna. Det var därför naturligt, att *texten* tog fasta endast på förhållandet mellan Esther och Ahasverus. *Ur den synpunkt*, som motiverade, att detta förhållande togs upp i *Biblia pauperum*, voro de detaljer, som infördes i senare bildeditioner av sekundär betydelse.

Men bortsett från om dessa detaljer stämde med Esthers bok eller ej — en fråga som jag skall återkomma till — gävo de den som tog del av *Biblia pauperum* i denna form en i viss mån annan aspekt än den man fick, när bilden blott talade om Esthers kröning. Andra episoder i hennes liv väckte intresse, och andra personer än blott drottningen och konungen blevo föremål för uppmärksamhet.

För att förstå den följande diskussionen om de ifrågavarande danska och svenska kyrkomålningarna synas redan här några korta upplysningar om händelseförloppet i Esthers bok vara behövliga. (Till en del andra detaljer skall jag återkomma nedan.)

Konung Ahasverus hade fört judarna, bland andra Mardokai, som fångar till Babylon. Emellertid gjorde konungens främste medhjälpare Haman upp en plan att förgöra judarna. I första rummet riktade han sig härvid mot Mardokai, som bl. a. hade visat honom vanvördnad. Mardokai skulle hängas i en hög galge, som hans antagonist lät resa i detta syfte.

¹³ Om Haman på bilderna i *Biblia pauperum* jfr särskilt nedan avd. 4. Beträffande omtalandet av Mardokai i texten jfr ovan not 8.

Mardokai hade redan dessförinnan beslutat att med hjälp av Esther söka rädda sitt folk. Genom att dölja att Esther var judinna lyckades han få Ahasverus att göra henne till sin drottning efter sin förra gemål Vasti, som han just hade förskjutit.¹⁴

Medan Haman smidde sina planer mot Mardokai, inträffade en annan episod. Genom att avslöja en konspiration mot Ahasverus räddade Mardokai dennes liv. Belöningen blev, att Haman — mitt under det att han planerade Mardokais död — på Ahasverus befallning måste anordna en hedersbevisning för sin antagonist: denne fick rida genom staden på konungens häst, klädd i konungens dräkt och med en kunglig krona på huvudet.

Den slutliga uppgörelsen med Haman kom till stånd vid ett gästabud, som Esther på Mardokais initiativ anordnade för Ahasverus och med Haman som ende gäst därutöver. Vid gästabudet berättade Esther för Ahasverus om Hamans planer mot Mardokai, som konungen själv hade hedrat. Haman tiggde om nåd, men konungen gick i vredesmod ut i trädgården. När han kom tillbaka, fann han Haman, tydligen alltjämt bedjande om nåd, stå lutad mot den

¹⁴ Bland takmålningarna i Risinge gamla kyrka i Östergötland (se vidare nedan) finnas flera som behandla Vastis historia. Dessa bilder (liksom en del andra rörande Esthers historia) ha återgivits i N. M. Mandelgren: *Monuments scandinaves du moyen âge avec les peintures et autres ornements qui les décorent* (1862) pl. XX. — Beträffande takmålningarna i Risinge kyrka se (utom Mandelgren) H. Hildebrand i *Östgöta Correspondenten* 29/7 1918; H. Cornell: *Den svenska konstens historia I* (1944) pl. 108 och s. 133; B. Söderberg: *De gotländska passionmålningarna och deras stilfränder. Studier i birgittinskt muralmåleri* (Vitt. hist. och ant. akad:s handl. 54, 1942) s. 136 ff; P.-O. Westlund: *Risinge kyrka* (Svenska fornminnesplatser 39, 1950) s. 29. — Uppgifterna om tiden för tillkomsten av Risingemålningarna variera. Söderberg menar, att de icke ha tillkommit före 1420, medan Cornell preciserar tiden till 1430—1440.

bänk, där Esther låg.¹⁵ Men konungen uppfattade synbarligen situationen på ett annat sätt. "Vill han överfalla drottningen här i mitt eget hus", utbrast han. Därpå följde en befallning att Haman skulle tagas till fånga. Han fördes omedelbart bort att hängas i den galge, han hade rest för Mardokai. Denne blev nu konungens främste tjänare, och planerna mot judarna voro omintetgjorda.

2.

En del av de ovan omtalade uppgifterna ha återgivits på de här ifrågavarande kyrkomålningarna. Först skall då målningen i V. Tirsteds kyrka, fig. 1, tagas upp till diskussion.¹

I centrum på bilden syns Ahasverus och vid sidan om honom Esther, som i enlighet med Esthers bok 5:2 och 8:4 rör vid spiran, som konungen räcker emot henne. Till vänster ser man Haman i all sin prakt, lyftande en bågare vid Esthers gästabud för konungen och honom. Till höger på bilden hänger Haman i galgen, efter det att han på grund av Esthers inflytande har blivit

¹⁵ För detta och det följande se vidare nedan.

¹ Fig. 1 har här återgivits efter ett fotografi, som har ställts till mitt förfogande av det danska Nationalmuseet. Målningen, som är en av de över 40 sådana i V. Tirsteds kyrka, har tillkommit i början av 1400-talet. Dateringen av bilden (c. 1400—1425) och tolkningen av denna såsom främst avseende scener ur Esthers historia ha verkställts inom det danska Nationalmuseet. Härpå ha O. Norm och A. Roussell byggt framställningen i *Danmarks Kirker. Maribo Amt. 2. Halvbind* (1959) s. 807 ff. Tolkningen av målningen har accepterats av R. Broby-Johansen: *Den danske Billedbibel* (1947) s. 64 f samt av R. Saxtorph: *Jeg ser på Kalkmalerier. En gennemgang af alle Kalkmalerier i danske Kirker* (1967) s. 224. (I de två förstnämnda arbetena har bilden medtagits.) Broby-Johansen (s. 64) kallar konungen utan närmare motivering Xerxes, vilket överensstämmer med en redan under medeltiden utbildad tradition. — Beträffande en annan tolkning av bilden se nedan not 13.

1. Scen ur Esthers bok: Esther och Ahasverus i mitten. Haman längst till vänster och längst till höger. Mardokai i stocken. Kalkmålning i V. Tirsteds kyrka, Maribo amt, Danmark. Början av 1400-talet.

avsatt. Figuren nederst på bilden är tydligen Mardokai,² som sitter fjättrad genom halsjärn vid en påle och med benen i en stock samt med handbojor fastkedjad vid denna.

Bilden av Mardokai i stocken skulle tydligen illustrera, hur Haman i sina stämplingar mot Mardokai hade fängslat denne som en förberedelse till hängningen i den galge, som syns längst till höger på bilden. Detta åskådliggjordes bl. a. genom att stocken och galgen voro förenade med varandra. I moderna skildringar av bilden har

också Mardokais placering i stocken uppfattats på sagda sätt.³

Redan här må det fastslås, att bildens uppgift att Mardokai var fängslad och satt i stock klart strider mot Esthers bok.

I ett avseende anknöt målningen i Tir-

³ I Danmarks Kirker (s. 809) heter det, att Mardokai på grund av "Hamans Anslag er sluttet i Jern og Gabestok for at hænges" och Broby-Johansen (s. 64) säger kategoriskt, att Haman "havde fængslet Mardokai". Saxtorph (s. 224) har den försiktiga formuleringen att "Manden i Gabestokken må være Mardokai, som Haman ville have hængt". — Till frågan om uttrycket "gabestok" i detta sammanhang (i Danmarks Kirker och hos Saxtorph) skall jag återkomma nedan.

² Se nedan.

sted otvivelaktigt till den tradition, som hade utbildats i *Biblia pauperum*: det är den centrala ställning, som Esther och Ahasverus intogo, och utgestaltningen av bilden av dem (obs! spiran). Som ett tillägg här till kom emellertid en detaljrikedom i episoder, i vissa fall t. o. m. överträffande den som fanns i de senare versionerna av *Biblia pauperum*.

Någon 1300-talsversion av *Biblia pauperum* med dessa episoder är ej känd av mig. Å andra sidan kan det ifrågasättas, huruvida dessa detaljer uppträdde för första gången i Tirstedsmålningen. I de ungefär samtidigt (i varje fall högst ett eller annat årtionde senare) utförda målningarna i Risingekyrkans tak, fig. 2, finns t. ex. en bild av Haman i galgen.⁴ Motiv sådana som detta tillhöra alltså en relativt tidig period. Det finns all anledning antaga, att Tirsteds konstnär här har haft en förlaga. I vissa fall ser det ut som om förlagan skulle ha varit densamma som den målaren av Risingetaket på ett eller annat sätt har begagnat sig av.

Tirstedsmålningen skilde sig dock i ett avseende med säkerhet från alla framställningar i *Biblia pauperum*, både tidigare och senare. Det gällde skildringen av Mardokais fängslande och placering i stocken. Att något sådant motiv icke förekom i 1300-talets *Biblia pauperum* (dvs editionerna före tillkomsten av målningen i Tirsted) är fullt klart.⁵

Att ifrågavarande motiv icke heller fanns i senare upplagor av *Biblia pauperum* må här observeras, fastän detta i förevarande

⁴ Bilden har inskriptionen: "Aman suspenditur". Jfr i övrigt ovan avd. 1 och nedan avd. 4.

⁵ Någon uppgift om stock i en *Biblia pauperum* före 1300 finns icke i Princetonuniversitetets utomordentligt fullständiga *Index of Christian Art*. Detta framgår av en förteckning som chefen för sagda *Index* har haft vänligheten sända mig.

sammanhang är utan egentlig relevans. Saken är dock värd ett omnämnande, då stocken vid denna tid var utomordentligt vanlig på kyrkomålningar i andra länder.⁶

Biblia pauperum har, såsom framgår av det sagda, icke upptagit motivet om stocken. På denna punkt stred den icke mot Esthers historia. Tirstedsmålaren har fått motivet från något annat håll.

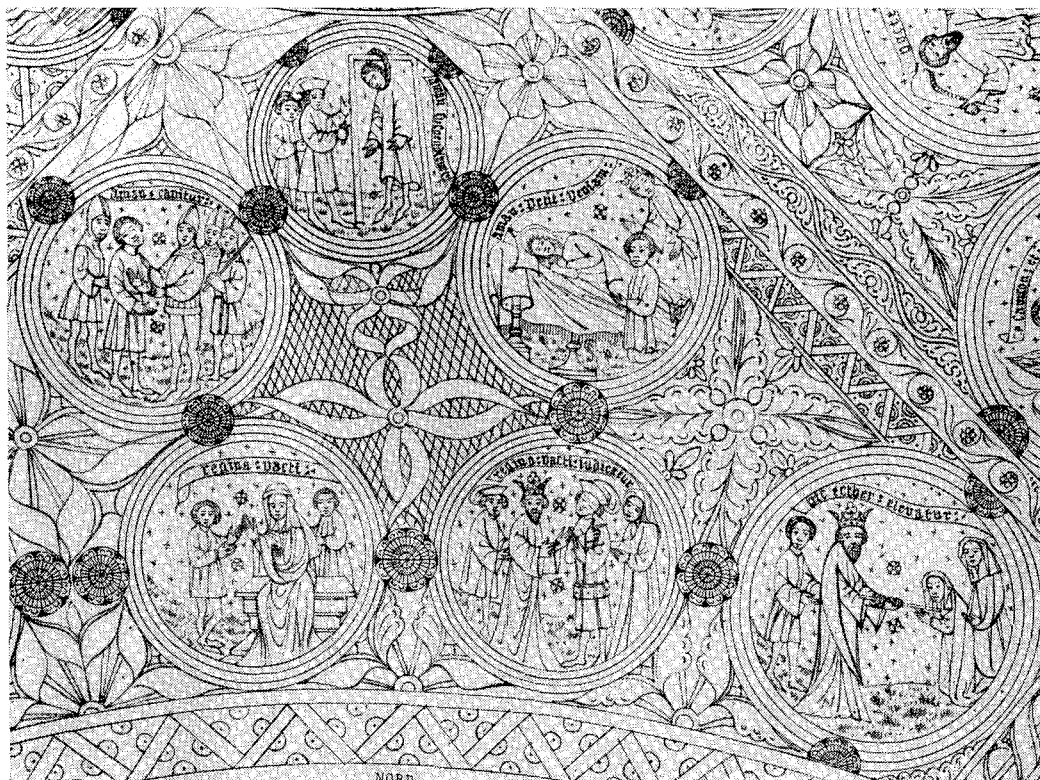
Motivets utnyttjande i Tirstedsmålningen må här sammanfattningsvis ytterligare belysas. Enligt Esthers bok ingrep Haman icke direkt mot Mardokai med fängslande och stock. Han vidtog endast den förberedande åtgärden att göra i ordning den galge, vari Mardokai skulle hängas, sedan konungen hade beslutat därom. Långt ifrån att fängsla Mardokai måste Haman anordna den ovannämnda hedersbevisningen för denne.⁷ I traditionen finns icke heller någon uppgift om att Haman skulle ha fängslat Mardokai.⁸

⁶ Jag skall i min bok "I stocken" ingående belysa detta förhållande. Avbildningar av stock funnos under 1400-talets första del i ett par fall i Sverige. Se nedan avd. 3 not 1.

⁷ Se ovan s. 4. Det är denna episod, som merendels åberopas i de många fall under århundradenas lopp, då Mardokai nämnes i konsten. Se L. Réau II:1 s. 340 (jfr s. 338). Ingenstädes finns någon bild av Mardokai i stocken. Broby-Johansen undviker i viss mån motsättningen mellan äresbetygelsen och fängslandet genom att låta det senare äga rum före triumffärden.

⁸ Prof. G. Gerleman har välvilligt upplyst mig härom. — Man skulle naturligtvis kunna tänka sig, att mannen i stocken icke var Mardokai utan Haman. Placeringen i denna kunde ju lika gärna avse en förberedelse för Hamans som för Mardokais hängning. Hamans väg från ställningen som konungens främste medhjälpare (längst till vänster på bilden) till hängningen (längst till höger) skulle i så fall ha gått via stocken. En sådan tolkning strider dock minst lika mycket mot Esthers bok som den att mannen i stocken var Mardokai. Såsom (s. 4) har visats, fördes Haman vid slutet av Esthers gästabad *omedelbart* bort för att hängas i den galge han hade rest åt Mardokai. — Avgörande för att

2. Scener ur Esthers bok. Del av takmålning i Risinge gamla kyrka, Östergötland, Sverige. 1430—1440.

Det är i och för sig icke underligt, om konstnären i sin målning har missförstått Esthers bok, då han har fått händelserna däri berättade för sig (att han själv skulle ha kunnat latin är föga troligt). Det finns nämligen i Esthers bok en uppgift, som lätt kunde sättas i förbindelse med övriga upplysningar om Mardokai. Det heter, att han hade kommit fängslad till Babylon.⁹ I tidens konst återgavs genomgående det förhållan-

mannen i stocken icke var Haman är att denne både till höger och vänster på bilden var försedd med skägg men att mannen i stocken var skägglös. — För frågan om stockens uppgift har det dock ingen betydelse, om det var Mardokais eller Hamans hängning, som förbereddes genom placeringen i stocken.

⁹ I Esthers bok 2:5—6 hette det visserligen blott: "... Mardochæus . . . , qui *translatus fuerat* de Ieru-

det, att en person var fängslad, genom att han var placerad i en stock. (Stocken var här en symbol för fängelse och icke angiven som en bestraffning.) Både i kyrkomålningar och andra framställningar är så förhållandet i ett otal fall.¹⁰ Det är högst sannolikt, att konstnären har sett en dylik framställning, som bl. a. fanns i många kyrko-

salem eo tempore, quo Iechoniam regem Iuda Nebudchodonosor rex Babylonis transtulerat." Detta uttryck hade dock otvivelaktigt samma innebörd som då det i det apokryfiska tillägget till Esthers bok (11:4; Hetzenauers ed. av Versio vulgata s. 453) om Mardokai hette: "Erat autem de eo numero *captivorum* quos transtulerat Nebudchodonosor rex Babylonis de Ierusalem" (kursiveringarna här).

¹⁰ Jag behandlar denna fråga utförligare i "I stocken".

målningar, byggda på helgonlegender.¹¹ Det är icke otroligt, att uppgiften, att Mardokai hade kommit fångslad till Babylon, (på sedvanligt sätt) givits formen att han satt i stock.¹² Men naturligtvis är detta blott en hypotes, som ingenting bevisar.¹³

3.

En närmare diskussion av stocken på Tirstedsmålningen är så mycket mer motiverad som det här är fråga icke blott om den äldsta avbildningen av detta slag i

¹¹ Ibid.

¹² En direkt parallell till Mardokais fångslande finns vid tillämpningen av 2. Krön. 33:11, där det hette: "... ceperuntque, Manassen, et *vincum catenis*, atque *compedibus* duxerunt in Babylonem" (kurs. här). Att fångslandet återgavs med att Manasse bl. a. sattes i stock framgår av olika editioner av *Speculum humanæ salvationis*. Se t. ex. en av de tidigaste editionerna tillkommen på 1300-talet: J. Lutz—P. Perdrizet II (1902) pl. 27. Jag återkommer utförligare härtill i "I stocken". — Exemplet om Manasse i stocken har här givetvis anförts blott som parallell. Att konstnären i Tirsted skulle ha haft tillgång till en tidig edition av *Speculum humanæ salvationis* är högst otroligt.

¹³ På 1920-talet framkastade en konsthistoriker (Fr. Beckett: *Danmarks Kunst II*, 1926, s. 375) tanken, att målningen i V. Tirsted skildrade en helt annan episod i bibeln än en som tillhörde Esthers historia. Handen, som på väggen skriver "Mane thechel phares", ansågs här giva anvisning. Dessa ord, hämtade ur Dan. 5 (i en från *Versio vulgata* tagen formulering), skulle då visa, att målningen avbildade det där omtalade kung Belzazars gästabud. Redan spiran, som Ahasverus på denna bild som på många andra räcker mot Esther, är tillräckligt bevis för vad målningen avsåg. Dessutom skulle galgen — och även stocken — vara helt oförklarliga, om bilden återgav Belzazars gästabud. Det finns ingen tvekan om att Nationalmuseet har bestämt målningen rätt (ovan denna avd. not 1). De författare, som anslutit sig till denna uppfattning, ha givetvis förstått, att orden på väggen höra till en helt annan historia än den som berättas i Esthers bok (se t. ex. Norm—Roussel s. 809, Saxtorph s. 224). Det är också mycket troligt, att konstnären har förstått detta. Handen, som skriver på väggen, har helt enkelt satts in, där konstnären fann lämplig plats, när han målade de 40 bilderna i Tirsted. — Däremot är det klart, att Beckett har missförstått sammanhanget mellan skriften och målningen i dess helhet.

Danmark (ja, i hela Norden¹) utan också om det enda exemplet på en dylik bild, framställd i Danmark under medeltiden.²

Vad kan konstnären ha känt till om stock? Har han eventuellt utnyttjat någon förebild?

Redan i Danmarks gamla lagar funnos sporadiska bestämmelser om att hålla en fånge fångslad genom att sätta honom i stock, eventuellt i avvaktan på det egent-

¹ Av de två medeltida svenska bilderna av stock finns den ena ibland målningarna i Risinge gamla kyrka (jfr ovan avd. I not 14). Den tillhör en helt annan legendkrets (S:t Olofs-legenden) än Esthers historia. Den har återgivits i Mandelgren pl. XXIII.

Den andra svenska bilden av stock under medeltiden finns i en handskrift av Magnus Erikssons landslag (sign. B. 172 i kungl. biblioteket och utgiven i faksimil i *Corpus cordicum suecicorum medii ævi* vol. 1, 1943). Den utgöres av en anfangbokstav i Tjuvabalken (orig. fol. 115, faksimil fol. 230). Olika meningar ha framförts om tiden för handskriftens tillkomst. Se härom Cornell i inledn. till faks.-uppl. s. XXXVI. Cornell ansåg 1440 vara den "sannolikaste tiden" för tillkomsten. Före denna tid torde handskriften icke ha utförts.

² Andra bilder av stock från dansk medeltid ha icke producerats i Danmark. — S:t Ninianusaltaret från S:t Olofskyrkan i Helsingör (numera i Nationalmuseet i Köpenhamn) med en bild från början av 1500-talet av fångar i stock har utförts i en tysk verkstad. Det må här vara tillräckligt att hänvisa till E. Moltke i *Danmarks Kirker II*. Fredriksborgs Amt. Bind I (1964) s. 131 ff samt not 146 s. 283 med utförligare diskussion om litteraturen. Jag återkommer härtill (liksom till följande bild) i min avh. "I stocken".

Vad angår bilden av en man i stock på Saturnusträsnittet i "Et Blokbogsfund i Danmark", utg. av C. Dumreicher og S. Larsen (1929), må påpekas, att detta verk från mitten av 1400-talet eller något senare troligen är av nederländskt (i varje fall icke danskt) ursprung.

Målningen i Sejerø kyrka (Holbäck, Danmark) av Josef tydande överste munsänkens och överste bagarens drömmar i fångslaget (vilket symboliskt återgivits med att båda sitta i stock; jfr ovan avd. 2 s. 7) hör icke till medeltiden. Den är enligt upplysning från Nationalmuseet försedd med inskriften 1558. Om denna bild se vidare Broby-Johansen s. 50; Saxtorph s. 158.

liga straffet.³ Det är mycket troligt, att en fång behandlades på detta sätt ännu vid den tid, då Tirstedsmålningen kom till. I vilken utsträckning detta skedde är osäkert. Det är dock möjligt, att konstnären i Danmark har sett en verklig stock, vare sig denna har varit i bruk eller ej. Då han sannolikt har varit en inkallad utlänning, kan han ha sett en stock annorstädes än i Danmark. Troligtvis har han dock främst efterbildat någon av tidens många avbildningar av stock. Liksom på dessa satt fången på Tirstedsmålningen med fötterna fastlåsta i stocken och var dessutom försedd med halsjärn och handbojor. Om blott en kopia är det dock icke fråga. I intet land finns någon bevarad bild av precis samma utseende som stocken i Tirsted.

Såsom ovan flerstädes har framhållits, berodde Mardokais placering i stocken på en missuppfattning av Esthers bok. Men konstnären följde i detta och andra avseenden helt de upplysningar han kan ha erhållit. Hans avsikt var säkerligen att på grundval härav återge de bibliska berättelserna korrekt,⁴ om också figurerna — på tidens vanliga maner — gestaltades som 1400-talsmänniskor. Som målningen nu föreligger, är emellertid också kompositionen konstnärens. Så är bl. a. fallet med sammanfogningen av stocken och galgen. Att därmed avsågs att visa hur Mardokai hade fångslats som en förberedelse till hängningen, är klart och har också ovan påpekats.⁵ Men placeringen i stocken illustrerade blott att Mardokai var fångslad. När man har tolkat hopfogandet av galgen och stocken så, att

avsikten härmed var att visa, att stocken liksom galgen stod utanför fångelse, så är detta en modern konstruktion, som icke har något stöd i källmaterialet. Vore den riktig, skulle den innebära att det här var fråga om en gabestok i egentlig mening, dvs en stock, där en person hade placerats utanför fångelset för att utsättas för allmänt åtlöje.

Men alla ovan citerade moderna framställningar tala om att Mardokai satt i "gabestokken". Hur hänger detta ihop? Det är en allmän uppfattning, att gabestok av nämnda slag i en eller annan form fanns redan under medeltiden och därifrån upptogs i följande rättspraxis och lagstiftning.⁶ Därom vet man emellertid ingenting. Det finns intet belägg för att gabestok i egentlig mening, dvs som en stock placerad på en allmän plats för att utsätta delinkventen för spe och hån, förekom under medeltiden. Således använde medeltida källor icke ga-

⁶ Som exempel på denna uppfattning må följande anföras: "Gabestok, et middelalderligt straffredskab (kurs. här), bestaaende af et halsjern, hvori synderen laasedes, fæstet til en pæl (stokken) rammed i jorden paa et befærdet st. ell. anbragt i en mur. Saaledes udstilledes forbryderen for alles øjne" (B. Olsen i *Salmonsens Konversations Lexikon IX*, 1920, sp. 303). — "Gabestok, et fra middelalderen stammende straffeinstrument (kurs. här), der i regeln var anbragt på torvet eller en gade og bestod i to planker lagt over hinanden med huller til forbryderens hænder og fødder" (kurs. här). S. Iuul i *Håndbog for danske lokalhistorikere* (1952—56) s. 244. — I den generella form som Iuuls definition erhållit är den i varje fall felaktig (förmodligen strider den helt mot de faktiska förhållandena). Tilläggas kan, att Iuul även i ett annat sammanhang betonade gabestokkens härkomst från medeltiden. I "Kampen mod forbrydelsen..." (1951) s. 279 har han följande ur mer än en synpunkt diskutabla uttryck: "Mæget hyppigt forekommende var anbringelsen i gabestokken — *der allerede ses i middelalderen* (sic! kurs. här) — eller i halsjern." Alltså gabestok och halsjärn två skilda straffredskap! Se härom delvis forts. av texten. Jag återkommer till dessa spörsmål i min avh. "I stocken".

³ Stadganden i Jydske lov och i Skåne-loven se Danmarks gamle Landskabslove. — Även i de kungl. gårdsrätterna fanns stockstraffet. J. L. H. Kolderup-Rosenvinge: *Samling af gamle danske love...* V (1827) s. 10, 25, 26.

⁴ Jfr ovan s. 1.

⁵ Jfr ovan s. 5.

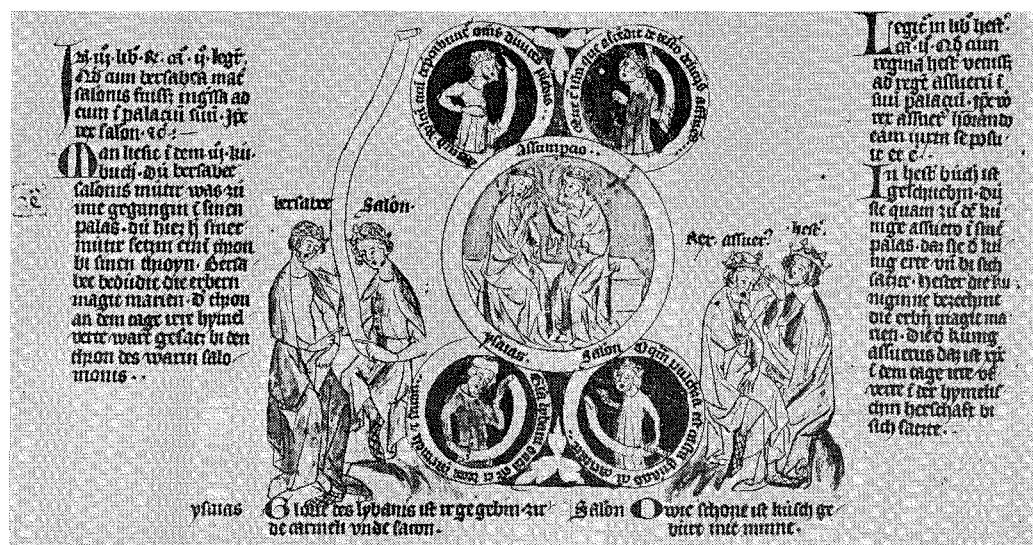
3. Ahasverus och Esther jämte andra scener ur Esthers bok. Målning i Härkeberga kyrka, Uppland. Senare delen av 1400-talet.

bestok som benämning på en stock av det slag, som synes på V. Tirstedsmålningen. Beteckningen "gabestok" och motsvarande föremål omtalas först på 1500-talet, och då och senare var det fråga om en synonym till halsjärn.⁷

Det är först i modern tid som man har börjat använda "gabestok" som beteckning på varje form av stock, vare sig denna stod i eller utanför fängelset och vilken gestaltning den än hade (fotstock eller en påle med halsjärn). Onekligen kan man förfara så, om man alltid har klart för sig innebör-

⁷ Jfr min avh. "I stocken", där detta ytterligare belyses.

den av det använda uttrycket. Den ursprungliga betydelsen av detta skulle komma att spela en avsevärd roll under 1600- och framför allt 1700-talet. När man använder uttrycket i fråga om Tirstedsmålningen, måste man vara medveten om att man icke avser en "gabestok" i egentlig mening. Att av bilden i Tirsteds kyrka dra den slutsatsen, att konstnären hade en dylik stock i åtanke, när han utförde sin målning, och att därpå bygga den uppfattningen, att bilden utgör ett bevis — *och i så fall det enda* — för att gabestok i egentlig mening fanns i Danmark vid denna tid, synes mig orimligt.

4. Träsnitt i en Biblia pauperum; t. h. Ahasverus och Esther. 1330—1340.

4.

I flera av Upplands och Västmanlands kyrkor finnas målningar, utförda av Albertus Pictor och hans skola under senare delen av 1400-talet.¹ Bland dessa äro i detta sammanhang de av särskilt intresse, som behandla motiv ur Esthers historia. En av dessa (den i Härkeberga kyrka, Uppland) återges här, fig 3.² Den är, som synes, försedd med en inskription varav fram-

går, att målningen anknyter till Esthers historia. Inskriptionen är ett ordagrant utdrag ur en upplaga av Biblia pauperum.³ Den anger sålunda den källa, som har legat till grund för konstnärens framställning.⁴ Såsom var vanligt i texten i Biblia pauperum, finns endast en hänvisning till hur Esther kom till Ahasverus och blev accepterad som hans gemål. Även ur andra synpunkter är det klart att Albertus Pictor hämtade de kunskaper, varpå här ifrågavarande bild byggde, ur ett exemplar av de 40-sidiga träsnittsditionerna av Biblia pauperum. Någon uppgift om händelserna i övrigt på bilden gav alltså anteckningen icke. Man får gå till själva målningen för upplysningar härom.⁵ Här skall egentligen endast en detalj på bilden behandlas. För att förstå denna måste emellertid några ord nämnas om hela den framställning i Biblia pauperum, vartill detaljen anknyter.

¹ Ang. Albertus Pictors och hans skolas målningar i uppländska och västmanländska kyrkor spec. bilderna ur Esthers historia se O. Sylwan: Kyrkomålningar i Uppland från medeltidens slut (Antiquarisk tidskr. f. Sverige XIV, 1899) s. 1029; H. Cornell—S. Wallin: Sengotiskt monumentalmåleri I. Härkebergas målningar (1917) s. 36 och pl. 15 b, 16, 20 a; Desamma: Uppsvenska målarskolor på 1400-talet (1933) s. 110, 119, 123 samt pl. 12; Sveriges kyrkor: Uppland passim; B. Söderberg: Svenska kyrkomålningar från medeltiden (1951) s. 26. — Bilder ur Esthers historia finnas utom i Härkeberga i ett flertal andra kyrkor (se ovan Sveriges kyrkor). — Då Saxtorph (s. 224) säger, att målningen i Tirsteds kyrka är den enda med motiv ur Esthers historia, kan han rimligtvis icke ha åsyftat mer än kalkmålningar i danska kyrkor.

² Fig. 3 är hämtad ur Cornell-Wallin; Sengotiskt monumentalmåleri pl. 15 b.

³ Se fig. 5 (den högra delen).

⁴ Det var Sylwan (se ovan denna avd. not 1), som först fäste uppmärksamheten härpå.

⁵ Jfr ovan s. 2 f.

6. Ahasverus och Esther samt Esther och Haman, jfr fig. 5 och 7. Detalj ur en Biblia pauperum. 1471.

vänstra del en galge samt en man, som omfamnar en kvinna. I konsthistoriska framställningar har man utan diskussion antagit, att det här är fråga om Esther och Haman. Kan detta vara riktigt?

Vid denna tolkning har man utgått från den ovan⁶ skildrade episoden vid Esthers gästabad. Vid återkomsten från trädgården fann Ahasverus hur Haman, bedjande Esther om hjälp mot Ahasverus, stod lutad mot den bänk, där Esther låg. Enligt bibeln uppfattade Ahasverus Hamans åtbörd som ett angrepp mot Esther. Som ovan har berättats, togs Haman till fånga och fördes bort att omedelbart hängas i den galgen han hade låtit resa för Mardokai.

I Risingekyrkans takmålningar finns en detalj som återger denna händelse.⁷ Esther ligger på en bänk. Framför henne syns Haman på knä på golvet. I bakgrunden ser man Ahasverus komma in. Detta är, som synes, ett korrekt återgivande av berättelsen

⁶ Se ovan s. 4.

⁷ Om Risingekyrkans takmålningar se ovan avd. 1 not 14. Detaljen i fråga finnes på fig. 2 med inskriptionen: "Aman petit veniam".

7. Samma scener som å fig 5. Detalj ur en Biblia pauperum. Före 1450.

i Esthers bok utom i ett avseende: Haman har fallit på knä framför Esther och står icke lutad mot bänken, där hon ligger. Men det är just den detaljen, som tycks ha varit avgörande för tolkningen av episoden.

Det är mycket möjligt, att berättelsen i Esthers bok innebar, att Ahasverus uppfattade situationen så, att Haman sökte förföra Esther⁸ och att konungen därför rea-

⁸ I Versio vulgata hette det: "Qui cum reversus esset de horto nemoribus consito et intrasset convivii locum, reperit Aman super lectulam corruisse in quo iacebat Esther. Et ait: Etiam reginam vult opprimere, me presente, in domo mea. Necdum verbum de ore regis exierat etc." — Man observere att det var helt naturligt att *Esther låg till bords (lectulam . . . quo iacebat Esther)*. I senare tiders översättningar hade emellertid denna sedvänja försvunnit. Det hette sålunda t. ex. i 1541 års svenska bibelöversättning: "lutade Haman in på bänken, där Esther satt". Det kan ha sitt intresse för tolkningen av de citerade orden i Versio vulgata, att Jakob I:s (engelska) bibel har översättningen: "Haman was fallen upon the bed whereon Esther was".

gerade som han gjorde. I varje fall synas moderna konsthistoriker ha uttytt berättelsen på detta sätt. Med en fri tolkning (Haman stod enligt Esthers bok lutad mot hennes bänk) har redan i *Biblia pauperum* vad som uppfattades som ett försök att förföra Esther fått form av den bild, där en man omfamnar en kvinna. Det kan ha sitt intresse, att se hur denna detalj återgavs i en *Biblia pauperum* från 1471, fig 6.⁹ Mannen och kvinnan (samt galgen) äro här placerade *bakom* bilden av Esther och Ahasverus. Till nöds kan man uppfatta framställningen så, att Haman här *försöker* omfamna Esther. Någon reaktion från hennes sida kan man inte märka. Ett annat intryck får man av alla de editioner, där paret har placerats för sig framför Esther och Ahasverus. På den bild, som här återges som fig 7,¹⁰ lutar hon sin kind mot hans. Här är det icke fråga om en förförelsetan om en kärleksscen.

Det är någon bild av detta slag, som Albertus Pictor har haft till förlaga. Mannen och kvinnan äro här återgivna helt fristående från bilden av Esther och Ahasverus. Med konstnärlig skicklighet har Albertus

⁹ Se ovan avd. 1 not 8 i.

¹⁰ Bilden är hämtad ur den ovan avd. 1 not 8 a. nämnda editionen av *Biblia pauperum*.

¹¹ Då det förefaller abderitiskt, att de två personerna, som på bilden omfamna varandra, skulle vara Esther och Haman, ligger det nära till hands att fråga sig, om det kan vara någon annan än Haman, som omfamnar henne. Den ende som i så fall kan komma i fråga är Mardokai, vilken alltså omfamnar Esther i glädjen över sin befrielse. Om detta

Pictor använt sig av bilden i *Biblia pauperum*. Den ger klart intryck av ett älskande par. Hon ser lika betagen ut som han.

Biblia pauperum har här missförstått Esthers bok. Förhållandet mellan henne och Haman gestaltade sig där på ett helt annat sätt än på bilden. Något som helst tillmötesgående från hennes sida var det inte fråga om i Esthers bok. På allt sätt sökte hon komma åt Haman. Det var hon, som ställde om att han blev avsatt och hängd. — Såsom framgår av det ovan anförda har troligen Ahasverus missförstått vad han såg, då han kom in från sitt besök i trädgården. Han synes ha trott att Haman ville förföra Esther. På denna missuppfattning har *Biblia pauperum* byggt framställningen av förhållandet mellan Esther och Haman.¹¹

Då Albertus Pictor använt sig av *Biblia pauperum*, har han icke funnit sig ha någon anledning att undersöka vad som verkligen stod i Esthers bok. Hade han haft tillräckliga kunskaper i latin för att göra detta, skulle bilden av Esther och Haman ha utformats på ett annat sätt. Den vackra bilden i Härkeberga och andra kyrkor hade då icke kommit till.

kan ha gällt om bilden i dess ursprungliga utformning i tidiga upplagor av *Biblia pauperum*, har dock bilden i varje fall i senare upplagor förvandlats till en kärleksscen. Det förefaller minst lika omöjligt, att Esther och Mardokai skulle kunna avbildas på detta sätt, som att detta skulle gälla Esther och Haman. Man torde sålunda trots allt icke kunna göra något annat än acceptera denna senare i och för sig orimliga hypotes.

Summary

Some Scandinavian church paintings of the 15th century with scenes from the Book of Esther

Among the 15th-century church paintings in Scandinavia, there are some which depict scenes concerning the history of Queen Esther (plates 1—3).

Plate 1 shows one of the paintings in V. Tirsted Church (Denmark) dating from the beginning of the 15th century, which is related to the Book of

Esther, Chapter 7, dealing with her banquet for Ahasuerus and Haman. In several ways, this painting and others taken from the story of Esther are based on different editions of the *Biblia pauperum*. There is one detail, however, which is not to be found there: a man in the stocks. In the painting in V. Tirsted Church, Mordecai is portrayed in the stocks. The picture is intended to show how Haman had captured Mordecai in preparation for his being hanged. This is brought out by the stocks and the gallows being joined together.

In several respects this picture is unique. It is the only one painted in Denmark during the Middle Ages showing a man in the stocks. In the medieval art of other countries where pictures of the stocks often occur, there are none which look like the stocks in Tirsted Church. But even more important is the fact that the picture in Tirsted is in *direct conflict* with the Book of Esther. There, Haman had not imprisoned Mordecai but had only prepared to do away with him by making the gallows on which he was to be hanged and on which Haman himself was hanged. (Esther, 7:8; plate 1 on the far right; plate 2 — see below — detail with the heading "Aman suspenditur").

The picture is not a product of the artist's imagination. Like other church painters of the 15th century, he wanted to give a realistic portrayal of the Bible story. But the artist was certainly not familiar with the story direct from the Bible, which he could not read, written as it was in Latin (*Versio vulgata*). He has followed some account which he has been told. His employer probably could not read the *Versio vulgata* either. It is not known where the idea of showing Mordecai in the stocks ultimately came from. In none of the other numerous paintings of Mordecai has he been shown in this way.

In modern Danish accounts of the picture in Tirsted Church, it says that Mordecai is sitting in the "gabestok", i.e. the Danish name for stocks in an open place where the delinquent was exposed to the jeers and mockery of the people. But it is not this kind of stocks. The fact that Mordecai was put in the stocks meant *only* that he had been *imprisoned*. This was the usual way of depicting imprisonment in those days. It says elsewhere in the Book of Esther that Mordecai came as a captive to Babylon. Whether this may have given rise to the picture of Mordecai in the stocks cannot be ascertained.

Plate 2 shows part of the many ceiling paintings in Risinge Old Church (Sweden) dating from 1430—40. One of the details taken from Esther is of interest here. I shall return to it below.

Plate 3 shows one of the similar paintings by Albertus Pictor and his school in some of central Sweden's churches dating from the latter part of the 15th century (in this case, Härkeberga Church). The painter has had a copy of the *Biblia pauperum* as a model. The inscription on the wall is taken from there (cf. plates 5 and 7). The most interesting point here is the picture of a man and a woman embracing each other. This detail in the *Biblia pauperum* goes back to what is narrated in Esther 7:8. During Esther's banquet for Ahasuerus and Haman, the former goes out in anger, infuriated by Haman's plans for Mordecai, which have been revealed by Esther. On his return, Ahasuerus finds Haman leaning over the couch on which Esther is lying. (*Versio vulgata*: "reperit Aman super lectulam corruisse in quo iacebat Esther"; that Esther was *reclining* at table was self-evident). The incident was reproduced in the detail in Risinge Church (plate 2) which is headed: "Aman petit veniam", quite correctly *except* in one respect, that is, he was not leaning over the couch on which Esther was lying. But this is the very point which is important in interpreting the meaning of the episode. From the account in the Book of Esther it seems as if Ahasuerus had misunderstood the situation: he did not assume that Haman was begging for mercy but that Haman was trying to seduce Esther. Consequently, Ahasuerus' violent reaction is shown: his dismissal of Haman and having him hanged on the gallows constructed for Mordecai. It is interesting to note the translation in the King James's Bible about Haman when Ahasuerus returned: "Haman was fallen upon the bed whereon Esther was".

In the *Biblia pauperum* the description of Haman and Esther has been completely transformed. According to the Book of Esther, she did all she could to destroy Haman. Finally, she got the king to dismiss him and have him hanged. In the *Biblia pauperum* the scene in which Haman is leaning over the couch on which Esther is lying is absent. The information about how Esther tried to bring about Haman's downfall is missing. Esther and Haman have been portrayed in a special picture which has been transformed more or less from a seduction scene into a love scene (plates 5—7). In plate 7 especially they appear as a loving couple. She looks as enamoured as he does. It is this scene which recurs in the paintings by Albertus Pictor (plate 3). He did not feel he had any reason to check what was actually written in the Book of Esther, even if he had had sufficient knowledge to do so. The beautiful picture in Härkeberga and other churches was the result of a series of misunderstandings.

STRÖDDA MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN

Några frågor kring en arkivförteckning

Av Anne-Marie Fällström

I Rig 1969 presenterade docent Göran Behre N. G. Djurklous arkiv i Örebro. Det är för en örebroare glädjande att Djurklous kulturella insatser och värdefulla efterlämnade papper blivit föremål för intresse, men Behres arkivförteckning och kommentarerna till den ger samtidigt anledning till en del frågor.

Docent Behre inleder med en kort rekapitulation av N. G. Djurklous verksamhet som fornforskare, dialektforskare och insamlare av folksagor samt ger några biografiska uppgifter. Vidare uppger han att Örebroarkivet är tillgängligt för forskning på Örebro läns museum, vilket f. ö. är väl känt förut genom Waldes register över privatarkiv, samt gör några korta påpekanden till sin arkivförteckning: han har använt littera E och F ur det allmänna arkivsystemet och han har ordnat korrespondens kronologiskt "för att på ett riktigt sätt avspeglar Djurklous brevskrivning och verksamhet". Alla hänvisningar till den ganska omfattande litteraturen om Djurklou saknas. Museet har i årtionden lånat ut Djurklouarkivalier till olika forskare och den nu bortgångne landsantikvarien Bertil Waldén har på platsen utnyttjat det i åtskilliga uppsatser. Varför har Behre inte publicerat någon litteraturförteckning?

Det finns inte heller i uppsatsen några uppgifter om de Djurklouarkivalier, som förvaras på annat håll. Britt-Marie Insulander har i en licentiatavhandling om Djurklou (stencil, Uppsala 1967) givit en klagörande översikt över vad som bevarats av Djurklous papper. Brev till honom finns bl. a. i Köpenhamn och Oslo, i Lunds Universitetsbibliotek samt Värmlands Museum, alla skänkta av Nils Djurklou 1938. Ridarhuset har ett Djurklouarkiv. Vid en mycket noggrann genomgång av Behres arkivförteckning kan man finna spår av att N. G. Djurklous arkiv skingrats. I volym FIc:3 finns nämligen upptaget "handlingar ang. fördelningen av N. G. Djurklous efterlämnade

brevsamling" dat. 1938. Men varför lämnas inte en tydlig redogörelse för dessa förhållanden? Det skulle ha underlättat för kommande Djurklouforskare. Av intresse för dem hade det också varit att hans egna brev, vartill koncept bara förekommer sporadiskt i Örebroarkivet, i stor utsträckning finns bevarade i andra arkiv, t. ex. Nordiska museets och Vitterhetsakademins. Där finns brev till framstående kulturvårdare som Artur Hazelius och Bror Emil Hildebrand (112 stycken). Sandklef har publicerat utdrag ur en intressant korrespondens mellan Djurklou och August Bonnesson (Varbergs Museums årsbok 1956).

Över huvud taget undrar man varför docent Behre i så stor utsträckning kringgått accessionsfrågorna vid publiceringen av sin arkivförteckning. När och hur kom Djurklous arkivalier till museet i Örebro? Det är säkert inget olösligt problem. Brev överlämnades troligen av Nils Djurklou 1938, möjligen samtidigt med de arkivalier som redovisas i volym FVI:1. Grundstommen i F-serien är troligen äldre. Bertil Waldén uppger i Örebro läns museums festskrift till 75-årsminnet av stiftandet av Föreningen för Nerikes folkspråk och fornminnen den 1 oktober 1856 (Örebro 1931), att Djurklous manuskriptsamling skänktes till Nerikes Fornminnesförening år 1905 av Eugène Lewenhaupt, som inköpt den på auktionen efter Djurklou.

Av äldre förteckningar i museets arkiv framgår också att breven och övriga handlingar kommit vid skilda tillfällen. År 1917 ordnades samtliga arkivalier av fil. dr J. V. Jonsson och denne upprättade också en handskriven specialkatalog (nr 4) över Friherre G. Djurklous manuskriptsamling, vilken ordnats i stora kartonger med numren 1 till 5. I denna nämns breven inte alls, men över dem finns i stället en maskinskriven, alfabetisk förteckning, hänvisande till kartongerna 1 till 6, som noggrant anger brevens antal och år-

tal och som har en del anteckningar av annan hand än dr Jonssons.

Varför har Göran Behre ordnat om Djurklous arkivalier och varför saknas alla hänvisningar till de äldre förteckningarna? Omläggningen av den stora brevsamlingen måste ha varit ett tidsödande arbete (1.177 brev enl. den äldre förteckningen), som knappast motiveras av att den kronologiska uppställningen bättre speglar Djurklous verksamhet. Ett kompletterande kronologiskt register hade fyllt samma uppgift. Dessutom innehåller samlingen bara en del av breven. Det helt övervägande sättet att ordna brevsamlingar i svenska arkiv med riksarkivet i spetsen är f. ö. uppställning efter brevskrivare i alfabetisk ordning. Detta underlättar utnyttjandet för forskning, då det allra vanligaste är att intresset knyts till den samlade brevväxlingen med en eller flera korrespondenter, vilket i hög grad varit fallet, när det gäller Djurklousamlingen i Örebro. Nu blir detta svårare. De 89 breven från riksantikvarien B. E. Hildebrand under åren 1861—84 ligger t. ex. splittrade på fyra arkivkartonger och ett otal fascikelomslag.

Också F-serien i Behres förteckning utgör som ovan framgått en omarbetning av en äldre förteckning. Härvid har själva grundstommen bibehållits med en huvudindelning i handlingar rörande Närke, genealogi och diverse manuskript, handlingar rörande Värmland, Västergötland och Småland. I samband med överflyttningen till mindre arkivkartonger har dock talrika inbördes omplaceringar företagits, som dock knappast har medfört större klarhet och överskådlighet. Genealogiska handlingar finns t. ex. i såväl volym 1 och 2 som 3 serie FIc, övriga handlingar. De bundna

volymerna, som i Jonssons förteckning redovisas för sig, har lagts in bland övriga arkivalier, varvid serien Antiquariska Anteckningar om Nerike I—IV splittrats och "Salomoniska magiska konst" utelämnats. De betecknas samtliga med inb. vol., men varför har beskrivningar som oktav, kvarto och folio strukits? Vidare har en del andra handlingar rörande N. G. Djurklou lagts till arkivet. Några tryckta exemplar av hans skrifter, därav ett skänkt 1959, finns med i arkivet, men huvudparten av museets Djurkloutryck förvaras i dess bibliotek. I volym FIc:3 ligger ett manuskript av Elsa Djurklou om Gabriel Djurklou i hemmet från 1961 samt korrespondens i anslutning till denna artikel. Den senare är diarieförd i Örebro läns hembygdsförbunds arkiv samt försedd med dess datumstämplar, varför man kan vara ytterligt tveksam om N. G. Djurklous arkiv är rätta platsen för den. Volym FVI utgörs helt av handlingar, som skänkts av sonen Nils Djurklou 1938. Det mesta är diverse handlingar och tryck som insamlats av fadern, men också Nils Djurklous egna papper ingår.

Docent Behre har alltså i den nu publicerade förteckningen över Nils Gabriel Djurklous arkiv sammanfört handlingar av olika proveniens utan att utreda när och hur de hamnat i Örebro läns museum eller vilket samband de har med den egentlige arkivbildaren. Helt klart är att stommen i samlingen utgörs av arkivalier, som redan tidigare varit förtecknade, men som nu ordnats om. Det vore av stort intresse ur arkivvårdssynpunkt om författaren ville motivera dessa åtgärder utförligare.

Svar på frågor

Av Göran Behre

Ann-Marie Fällström, landstingsarkivarie i Örebro, har ställt en del frågor i anknötning till min uppsats N. G. Djurklous arkiv i Örebro. Jag kan förstå om landstingsarkivariern känner behov av ökade kunskaper i arkivfrågor. I detta speciella fall anser jag de långa och delvis förvirrade frågorna onödiga. Här är dock svaren.

1) Orsaken till att jag inte publicerat någon

litteraturförteckning är att utmärkta sådana finnes i lättillgängliga, vetenskapliga arbeten. Ett exempel: Bertil Waldén (med bidrag av Bengt Hildebrand och E. Holmkvist): Nils Gabriel Djurklou, Svenskt Biografiskt Lexikon 1945. Landstingsarkivariern skriver själv att litteraturen om Djurklou är "ganska omfattande". Det förefaller mig föga förståndigt att i Rig publicera en

”ganska omfattande” litteraturförteckning, som lätt kan fås på annat håll i tryckt skick.

2) Orsaken till att jag inte i min uppsats publicerat ”några uppgifter om de Djurklouarkivalier, som förvaras på annat håll” har landstingsarkivarien själv i all omedvetenhet talat om. Jag citerar ur hennes eget inlägg: ”Britt-Marie Insulander har i en licentiatavhandling om Djurklou (stencil, Uppsala 1967) givit en klagörande översikt över vad som bevarats av Djurklous papper.”

3) Som svar på frågan om varför jag inte har skrivit när och hur Djurklous arkivalier kom till Örebro, kan jag nämna, att orsaken till detta var det utspridda skick i vilket delar av Djurklouarkivet påträffades vid ordnings- och förteckningsarbetet 1966—1967. Under sådana omständigheter var det svårt att snabbt få fram en redogörelse över alla de vägar Djurklouarkivalier vandrat; ett sådant arbete kunde ha blivit mycket långt utdraget i tiden. *Gårdagens* arkivman fäste många gånger stor vikt vid att till varje pris söka fastställa hur och när ett arkivs alla handlingar kommit till förvaringsplatsen. *Dagens* arkivman vill däremot snabbt åstadkomma en förteckning till glädje för forskning och förvaltning.

4) Landstingsarkivarien framhåller att brevsamlingar ordnas i alfabetisk ordning. *Gårdagens* arkivman gjorde alltid så. Som ett exempel på *modernare, kronologiskt*, system hänvisar jag till Josef Edström, Förteckning över August Wijkanders arkiv (i: August Wijkander, vetenskapsmannen, kommunal mannen, riksdagsmannen), Göteborg 1961. Då jag började ordningsarbetet med Djurklous brevsamling år 1966, förvarades breven i papperspåsar, inlagda i trasiga kartonger. Det var då ett mycket lämpligt tillfälle att övergå till det modernare, kronologiska registreringssystemet och på samma gång lägga breven i hela, nya ar-

kivkartonger och sedvanliga fascikelomslag. Påsarna kastades.

5) Landstingsantikvarie Fällströms påstående att F-serien av mig omordnats och överflyttats till mindre arkivkartonger *saknar verklighetsunderlag*. En inte ringa del av F-serien påträffades exempelvis i utspritt skick i form av lösa handlingar (se även B.-M. Insulanders inledning). Jag lämnar därför fru Fällströms påstående i näst sista styckets första del därhän, dock med reflexionen att det skulle vara intressant att få reda på hur sådant påstående kan framföras, då, såvitt jag vet, fru Fällström aldrig ens sett Djurklouarkivet, förrän detta blivit uppordnat, och inte heller på något sätt deltagit i ordningsarbetet.

6) I det näst sista styckets senare del uppehåller sig landstingsarkivarien vid att vissa handlingar rörande N. G. Djurklou lagts till arkivet. Bakgrunden härtill är, att jag har en rubrik i förteckningen av följande lydelse: ”Till denna volym har lagts handlingar och forskningar rörande Djurklous arkiv, som påträffats i detta arkiv i samband med ordnings- och förteckningsarbete 1966—1967.” Handlingarna är inte många (ca 10 tunna fascikelomslag). Rubriken ansågs ge en tillfredsställande förklaring, varför de förts till Djurklouarkivet. Det är givetvis landstingsarkivarien obetaget att tycka annorlunda. Men har hennes åsikt om formuleringen av en rubrik på *en del av en arkivkartong* så stor betydelse, att den skall bli föremål för en offentlig debatt?

Fru Fällström avslutar med att framhålla att ”det vore av stort intresse ur arkivvårdssynpunkt” om jag besvarade hennes frågor. Frågorna har ovan besvarats. Jag tycker det varit bäst för fru Fällström, om hon ringt upp mig och ställt frågorna per telefon.

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

KERSTIN EIDLITZ: *Food and emergency food in the circumpolar area*. (Diss., Uppsala). *Studia Ethnographica Upsaliensia* 32. Uppsala 1969. 175 s. Pris £ 8.

Kerstin Eidlitz behandlar matvanorna och hushållningen hos de arktiska folken i Amerika, Asien och Europa i deras samband med näringslivet. Ämnet är utan tvivel viktigt och givande. De särregna förhållanden som på dessa områden råder i den bebodda världens, i ekumenens utkanter ger en sådan behandling värde även ur universell synpunkt.

Huvudsynpunkten måste i ett fall som detta bli den jämförande, att visa hur olika människogrupper har ställts inför olika problem, förorsakade främst av omgivningens rent fysiska krav, och hur de förstått att på olika sätt lösa dem. Ätminstone teoretiskt sett måste det också äga betydelse under vilka levnadsförhållanden en folkgrupp levat, innan den trängts ut i ödemarken. Och självfallet om man senare påverkats av levnadsvanorna utifrån, t. ex. i samband med den europeiska och amerikanska exploateringen.

Av dessa skäl måste den geografiska avgränsningen av arbetsuppgiften ha en viss betydelse. Förf. har valt att tala om det cirkumpolära området som föremål för sina forskningar. Hon är emellertid väl medveten om det oklara och diffusa hos denna term.

Jag vill framförallt påpeka att det synes råda en viss inkonsekvens, när till jämförelse indrages de subarktiska folken i angränsande områden, delvis också folkgrupper bosatta söder om dem som man vanligen betecknar med sistnämnda term. I huvudsak menar jag att denna vidgade syn enbart är av godo, snarast skulle jag sett den tillämpad i ännu större omfattning. Därigenom hade en fördjupad relief kunnat ges åt framställningen.

Som det nu är iakttagat man på vissa håll i avhandlingen ett slags snedbelastning. Den uppstår särskilt genom ett i och för sig förtjänstfullt indragande av nordiskt, främst svenskt material.

Det bör också erinras om att de traditionsupp-teckningar som det här gäller, hämtade ur Landsmålsarkivets och Nordiska museets samlingar, har en delvis annan karaktär än de mera generella och källkritiskt vägda vittnesbörden i de tryckta monografier som förf. eljest i första hand bygger på. Åberopandet av sådant material sker som sagt ganska ojämnt. Särskilt har det kommit till användning vid belysningen av nödfödan, the emergency food, och man faller lätt på den tanken att förf. från början avsett att ägna detta ämne en särskild och på våra nordiska förhållanden inriktad framställning.

Detta är ju emellertid inget fel — det svenska materialet får på sitt sätt ersätta den fältforskning som förf. själv tydligen inte har fått tillfälle att bedriva. Det sistnämnda är beklagligt, ty även om sådana fältarbeten endast kunnat ge skäligen magra resultat hade de sannolikt skänkt vidgade perspektiv och möjliggjort för henne att få vissa konkreta frågor besvarade.

Vill man få en illustration till hur nyanserad och detaljrik hushållningen på en bestämd plats kunde te sig för en iakttagare ännu under första världskriget behöver man bara läsa Peter Freuchens förtjusande uppsats Om Plantekost hos Smith-Sound Eskimoerne, i dansk Geografisk Tidskrift 1917. Förf. har den inte med i sin litteraturförteckning, men det är möjligt att den är inbakad i någon av Freuchens senare böcker. Bland det som kommer bättre fram i sådana punktframställningar är beredningssätten och tidpunkterna, då man intog föda. Särskilt sistnämnda viktiga fråga har så vitt jag kan se inte i högre grad fångat förf.:s intresse. Den är dock i olika sammanhang, inte minst näringsfysiologiskt, av stort intresse.

Detta för över till en annan fråga, där väl förf. inte särskilt kan lastas, men där ofullkomligheten i det tillgängliga äldre materialet klart framträder. Jag tänker på den betydelse det skulle ha haft om äldre tiders forskare gjort något slags

Recensionen utgör i huvudsak förf.:s granskning av avhandlingen som fakultetsopponent vid disputationen den 16.5 1969.

kvantitativa beräkningar av konsumtionen. Givetvis skulle man helst ha haft tillgång till uppgifter om per kapita-konsumtionen i några bestämda sammanhang, men redan ganska grova överslagsberäkningar hade varit av intresse. Jag tänker då på analyser av den typ som den klarsynte Linné gjorde 1732 i Lycksele lappmark: "Ett träffeligt kiöttätande är hoos lapparne, i dett att ett huushåld af 4 personer äter upp wähl en ren hwarjo wicka, alt ifrån fisken lyctar, till han begynner igen leka och gå. Qvaeritur om eij hushållningen kunne minageras? Då han ej får fisk, måste han antingen swälta till döds eller ock slachta renar om somaren. Boskap eller creatur äger han inga mehr än renen och hunden, de andra kan han eij slåpa med sig. Han äter, då han får skuta Järf, Ickorn, Mård, Björn, Bäfwer, ja alla excepto vulpe et ulfven, så att hans hela föda är renkött, fogel, fisk och wattn. Slachtar också en lapp sjelf fierde en ren om wickan, hvilken svarar mot 1/3 oxe, är altså 30 renar om wintern summa 10 oxar, då en bonde har nog af en." Hade förf. haft tillgång till specificerade uppgifter om konsumtionen hade detta möjliggjort beräkningar av näringsvärdet, som sannolikt givit en fastare grund för hennes så vitt jag kan se mycket kloka synpunkter på hungersituationer och ersättningsföda.

Avhandlingens disposition är redig och tilltalande. Till en början behandlas naturresurserna, både de som utnyttjats och de som fått förbli outnyttjade. Djurrikets och växtrikets olika produkter upptages här till systematisk granskning. Därefter följer en framställning om konsumtionsmönstren och deras näringsvärde. I detta sammanhang behandlar förf. också den för de geografiska områden det här gäller särskilt viktiga frågan om förhållandet mellan rå och kokt, resp. stekt föda. Nästa avsnitt skildrar förrådshushållningen och de olika metoderna för konservering av födoämnen. Så följer en framställning om bristsituationen och den hushållning man tvingades tillgripa under sådana förhållanden. Här inbegripes också en värdefull översikt över distributionen av födomedel. Slutligen har förf. uppställt visa typer för den "cirkumpolära" hushållningen och konsumtionen, varvid uppmärksamhet ägnas också åt den årliga födocykeln. I en sammanfattning har hon givit en klar aperçu över, hur hon ser på alla dessa frågor och på det intrikata samspel av ekonomiska, sociala, tekniska och traditionella faktorer som skapat denna mångfa-

cetterade bild av mänsklig tillvaro under dessa bistra förhållanden.

Jag har redan nämnt att framställningen i allt väsentligt bygger på tryckta källor och jag vill gärna ge mitt erkännande åt förf:s lärdom och kringsynthet. Litteraturen på detta område är nästan oöverskådligt rik och det är inte den minsta förtjänsten med avhandlingen att den ger en hjälpande hand vid utnyttjandet av denna. Förf.:s ryska språkkunskaper har gjort, att hon kunnat nyttiggöra åtskilliga källor som eljest inte är lätt-tillgängliga, något som säkert kommer att vinna uppskattning hos många forskarkollegor.

Jag skall inte här uppehålla mig länge vid vad som man ändå saknar — i några fall återkommer jag till detta vid granskningen av några enskilda partier av boken. Förf. har sagt ifrån att hon avstått från att hämta jämförelsematerial från de nordliga indianstammarna och man kan förstå, att hon inte sett sig i stånd att vidga sitt redan omfattande arbete i denna riktning. Om detta gäller monografier och liknande litteratur, tycker man ändå att det hade varit värt att utnyttja en bok som F. W. Waugh, *Iroquois food and food preparation* (1916). Detsamma gäller Regina Flannerys *An analysis of Coastal Algonquian culture* (1939), som i själva verket registrerar vissa av de i avhandlingen behandlade kulturelementen! Detta endast för att ge några exempel! Ännu viktigare hade dock varit att ta hänsyn till Erhard Rostlunds mycket värdefulla arbete *Freshwater fish and fishing in native North America* (1952). Rostlund inbegriper eskimåerna i sin framställning. För att nämna ännu ett sådant sammanfattande arbete som lyser med sin frånvaro i litteraturförteckningen vill jag slutligen peka på Harold E. Driver och William C. Massey, *Comparative studies of North American Indians* (1957). De där publicerade väl dokumenterade utbredningskartorna över bl. a. olika kokningsmetoder, torkning av kött och fisk, tillverkningen av fiskmjöl och "gravad" fisk samt förvaringen av födoförråden omfattar även eskimåerna.

Både i europeisk och nordamerikansk forskning är särskilt vad man kallar Ethnobotany ett livligt odlat fält och man har ett allmänt intryck att åtskilligt skulle ha varit att hämta inom denna litteratur. I någon mån gäller detsamma en del av de zoologiska skrifterna av typen V. G. Heptner och N. P. Naumov, *Die Säugetiere der Sov-*

jetunion, av vilken dock så vitt jag vet ännu inte mer än första delen utkommit, i varje fall i tysk översättning (1966, med en värdefull litteraturförteckning). I båda fallen hade väl dock detta förutsatt samarbete med vetenskapsmän inom sagda områden. Detsamma gäller självfallet den i så rik utveckling stadda näringsfysiologien. Men förf. har onekligen på ett avväpnande sätt markerat, att hon av praktiska skäl måst hålla sig inom sitt eget forskningsområde.

Underligare kan i så fall vara, att hon till synes inte tagit del av vissa lättillgängliga svenska samlingsverk, som skulle ha varit av ett visst värde för och i varje fall underlättat hennes arbete. Hit hör t. ex. Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid med dess många auktoritativa artiklar om födoämnen och matberedning och vidare John Granlunds stora kommentar till Olaus Magnus Historia om de nordiska folken (1951) med dess talrika viktiga hänvisningar till äldre och yngre litterära källor, som ofta ligger långt från allfarvägen.

När jag nu övergår till en närmare granskning av några avsnitt och enskilda punkter i avhandlingen kan det självfallet endast bli fråga om ett strängt urval. I enlighet med vad jag i det föregående sagt om kontakter över vetenskapsgränserna vill jag påpeka att förf:s behandling i vissa fall av de djurarter som kom till användning i hushållningen säkerligen skulle vunnit i skärpa om hon tagit hänsyn till vederbörande arters utbredningsförhållanden under olika epoker. Detta skulle varit fallet för Nordens del, om hon beträffande älgen konsulterat t. ex. S. P. Ekmans grundläggande arbete Djurvärldens utbredningshistoria på den Skandinaviska halvön (1922). Uppgifterna ur Landsmålsarkivets samlingar hänger nu närmast i luften. När det gäller sälar, valar och valrossar har förf. endast flyktigt behandlat de skandinaviska förhållandena, vare sig i detta avsnitt eller när det gäller utnyttjandet av produkterna, varför det där inte spelar samma roll.

I flera sammanhang berör förf. som rimligt är de irrationellt motiverade matfördomarna, ett ämne som även av praktiska skäl — hjälpverksamheten i u-länderna! — under senare år rönt mycken uppmärksamhet. Hon har här kunnat knyta an bl. a. till Lily Weiser-Aalls forskning om harköttet och Brita Egardts om hästköttet. Emellertid har förf. åtskilligt att meddela som inte tidigare rönt allmänare uppmärksamhet. Man

kan inte upphöra att förvåna sig över den vida spridningen av sådana speciella och sedvanemässigt strängt uppehållna matförbud. När man möter dem även bland de arktiska folken blir problematiken ännu mera invecklad. Ett rikt jämförelsematerial med hänvisningar till den omfattande litteraturen på området hade förf. kunnat finna i den amerikanska kulturgeografen Frederick J. Simoons arbete *Eat not this flesh. Food avoidances in the Old World* (1961). Något missvisande synes framställningen vara när förf. s. 28 förvånar sig över att även de svenska lapparna iakttog fredagens fasta genom att äta fisk då. Denna sed har dock hos den protestantiska befolkningen både i Norden och Europa i övrigt iakttagits fram emot våra dagar.

Alltför schematiskt säger förf. s. 35, att skalldjur och musslor i Norge och Skandinavien i övrigt i nyare tid har använts endast som delikatesser. Utom annat vill jag hänvisa till blåmusslorans användning, när annan mat tröt, särskilt på vår västkust och även i Norge. I en liten uppsats om Piroggen und andere Fremdeinschläge älterer gotländischer Kost (Visbysymposiet för historiska vetenskaper 1965) har jag framdragit en notis hos P. A. Säve, hur bönderna i Bunge fångade mängder av tångkrabbor (*Leander adspersus*) i Fårösund till utdrygning av kosthålet.

Förf. har s. 40 missförstått ett yttrande av mig, när hon säger att jag skulle ha lämnat belägg på användningen av äggningsholkar på Färöarna och på Island. Vad jag på uppgivet ställe talar om är äggtäkt i allmänhet. Särskilda holkar förekommer inte där. Däremot lämnar jag många andra uppgifter från Sverige och Finland om sådana och fler har kommit till sedan dess. Förf. säger sig inte ha funnit några belägg på sådana från Sibirien och det ser onekligen ut som om de inte funnits där i senare tid. Kanske förtjänar det emellertid att noteras, att den finsk-ugriska språkforskningen är nästan alldeles överens om att det finska ordet för en sådan holk, 'uu', har motsvarigheter i de olika lapska dialekterna och i de obugriska språken (Kustaa Vilkkuna i *Kotiseutu* 1937; jfr Bo Wickman i *Hunting and fishing*, 1965, s. 507).¹

¹ Märklig är U. T. Sirelius uppgift att "ett iordningställande av bon åt fåglarna förekommer också hos obugrierna liksom hos flera andra nordliga folkslag" (*Suomen kansanomaista kultuuria* 1, 1919, s. 224).

Förf:s utredning om användningen av lavar för nödbrödstillverkning (s. 52 ff) kunde ha varit mera skarp i konturerna. Hela framställningen, som främst avser skandinaviska förhållanden, har närmast karaktären av en exkurs. Man kan känna sig tveksam om dess berättigande i detta sammanhang. Som förf. själv framhåller är användningen av lavar som nödföda främst ett exempel på centraldirigering av levnadsvanorna. Det hade då varit anledning att — om avsnittet över huvud skulle medtagas — i första hand bringa reda i myndigheternas åtgärder och de upplysningskrifter som framkom i samband med dem. Nu uppträder dessa med något undantag endast i de med nödvändighet vaga traditionsuppteckningarna. Bl. a. bör man ha klart för sig att sådana publikationer framkom även före det svåra nödåret 1867, t. ex. Gustawa Schartaus Wälmenta råd i misswextår, utkommen i två upplagor 1831 och 1832. I en synnerligen värdefull framställning om Surrogatmat og mat i nødsår, som förf. på flera ställen skulle haft glädje av, har Karl Fjærvoll visat att i Hålogaland i Nordnorge amtmannen redan 1810 energiskt propagerade för användningen av mossa och lav vid brödbakningen (Håløygminne 11, 1964). En liten detalj i detta sammanhang: när det i en traditionsuppteckning från Kumla i Västmanland (s. 58) talas om bröd av havremjöl i samband med barkbrödet förefaller härmed knappast kunna menas annat än flyghavre (*Avena fatua*), som verkligen användes som nödbröd, medan den odlade havren ju var normal människoföda i stora delar av landet (jfr Richard Dybeck, *Om Dalarna* 2, 1918, s. 96).

Vid behandlingen av tallbarren som födoämne borde det ligga nära till hands att erinra om vårt hälsobringande och högt skattade tallstruntbrännvin. Som man erinrar sig från Samuel Ödmanns Hågkomster fick skolgossarna där och på andra håll samla in ingredienserna och detta i så riklig mängd att rektorn därmed kunde förse även sin bekantskapskrets.

Om användningen av björklake hade förf. kunnat hämta en del kunskap i en uppsats i senaste band av *Gastronomisk kalender*, där bl. a. upplysningar lämnas om vintillverkning av saven. Denna framställning ersätter alltså min äldre och mera kortfattade från 1933, återopad s. 61. Jag är inte längre så säker på att man var medveten om dryckens antiscorbutiska verkningar. I stället är

jag mera benägen att söka bakgrunden i sakens sockerhalt och den bristsituation som rådde även på detta område under våra karga förhållanden. Viktigare är emellertid att det inte blir alldeles klart i avhandlingen, att tappningen av trädet och 'savningen' är två skilda saker. I det senare fallet togs på olika sätt bort från trädet det söta och välsmakande lager som ligger närmast under nävret. Det åts sedan som ett slags konfekt. Sådan savning förekom även på tall. "Då tallen lopp", skriver Samuel Ödmann från 1700-talets Växjö, "avkläddes barken och saven avtogs med mässingstråd, ofta till 4 à 5 tums flisor. De utgjorde en läckerhet och voro hälsosamma. Man kunde av en liten packe göra en kärkommen present, och fattiga gossar förtjänade sig därmed några styver till sirup" (Hågkomster, ed. 1924, s. 73).

Alldeles klart kommer det heller inte fram i avhandlingen att det egentligen är två sorter av vanliga matnyttiga bär som låter sig bevaras utan tillsats av socker eller med utnyttjande av andra konserveringsmetoder, såsom avstängning av lufttillförseln med hjälp av olja eller andra fettämnen. De båda är hjortron och lingon, något som jämte dessa bärs nordliga förekomst i hög grad bidragit till deras stora betydelse i mathållningen under primitiva levnadsförhållanden.

När förf. behandlar odonen (*Vaccinium uliginosum*) och de fördomar mot dem som möter inte blott hos lappar och svenskar utan även hos grönländarna (s. 63) hade hon bort bringa i erinran Rolf Nordhagens grundliga och synnerligen fängslande forskningar på detta område, såsom de framlagts i hans arbete *Studier over gamle plantenavn I. Motiver i nordiske navn på skinntryter og blåbaer* (Bergens Museums Årbok 1945. *Naturvitenskapelig rekke* Nr 10).

Förf. har refererat några uppgifter om den intressanta seden att dia en renko direkt i stället för att mjölka henne. I anslutning till Israel Ruong sammanställer hon de sibiriska och de lapska uppgifterna och menar att de talar för en kulturkontakt (s. 75). Hur som helst är detta ett mycket intressant ämne, som kan belysas av ett ganska omfattande material. Samma sedvänja har inte heller varit ovanlig hos befolkningen i olika delar av vårt land. Det må emellertid erkännas att dessa frågor faller något vid sidan av avhandlingens ämne. I sammanhanget förtjänar påpekas att författaren låtit stå okommenterat den svenske jesuitmissionären Johan Ferdinand

Körninghs kuriösa uttalande om att lapparna inte skulle ha druckit så mycket mjölk, eftersom de sålde den till främlingar (s. 76)!

Det framgår inte s. 72, om förf. är medveten om att seden att äta insektslarver under senare år varit föremål för mycken uppmärksamhet bland forskarna. Bl. a. kan hänvisas till F. S. Bodenheimers instruktiva bok *Insects as human food* (1951). De uppgifter som sammanställts i avhandlingen synes emellertid komplettera Bodenheimers översikt. Förf:s uppgift s. 77 om användandet i vårt land av ekskrementer som nödföda kan kompletteras med åtminstone ytterligare en uppgift. Dan Andersson säger nämligen i *Kolvaktarens visor*, att det var ett par arbetare vid Byhyttan i Grangårde som var så sugna "så dom åt lera, å en försökte äta saltorkad gödsel" (efter W. Bernhard, *En bok om Dan Andersson*, 1941, s. 177). Uppfattningen att fiskögon var en delikatess, som i avhandlingen noteras från olika eskimåstammar (s. 87), har också förekommit hos svensk bondebefolkning, i varje fall i Västsverige.

Den viktiga och på många sätt värdefulla och uppslagsrika framställningen av förrådshushållningen belyser klart de stora svårigheterna att med säkerhet kunna rekonstruera en äldre tids förhållanden (s. 95 ff). Filosofer som Herbert Spencer och andra kunde på fri hand generalisera vad de läste sig till i reseskildringarna. Men de hade ingen möjlighet att analysera förhållandena och pröva i vad mån balansen redan i iakttagelsens ögonblick var rubbad, antingen genom att trots allt kommersiella förbindelser i en eller annan form med andra folkslag hade upprättats eller helt enkelt genom att forskningsexpeditionerna själva bragte oreda i den väl avvägda organisation som långvarig erfarenhet hade framskapat. Man förvånar sig över hur fåtaliga traditionsuppgifter med någon om än så kort historisk återblick de äldre forskarna förstod att förmedla. Kanske beror det på att man missuppfattade dessa s. k. primitiva samhällen som helt statiska, medan vi nu snarast, i den mån vi vet något säkert därom, överraskas över deras smidiga anpassningsförmåga i olika lägen. Det är inte utan intresse i det sammanhanget att ta del av de mera metodiska undersökningar som göres beträffande utvecklingen på närliggande områden i våra dagar, t. ex. Rolf Knight, *Ecological factors in changing economy and social organization among Rupert House Cree* (1968).

Jag tror att förf. har rätt i sin allmänna uppfattning om nödförhållandena. Elasticiteten och toleransen i ekonomin och hushållningen gjorde att kriserna säkert var mindre vanliga än man gärna föreställer sig, eller åtminstone att gränsen mellan vardags- och krisförhållanden var ganska vag. Vi har kanske lättare att förstå detta än vad en del tidigare generationer hade. Under två världskrig har vi blivit bekanta med en krishushållning, som till en början tedde sig föga uthärdlig men som gick att genomleva. Då visade det sig emellertid också, hur stor roll påhittigheten och uppfinningsförmågan spelade. Men samtidigt vilket värde traditionella, redan övergivna metoder och inslag i livsföringen kunde få. Det hör över huvud till de intressanta men föga behandlade problemen, vilken roll ett sådant upptagande på nytt av inte längre levande kulturelement spelar i kulturutvecklingen, detta vare sig det sker under tvång av en krissituation eller i andra sammanhang.

Förf. nämner i avhandlingen att åtskilliga folkstammar har en negativ inställning till användningen av koksalt och menar att detta kan komma sig av att de aldrig lärt känna det, "or for some more deep-seated reason". (s. 103). Emellertid gäller det för många arktiska folk som har sitt arbete förlagt i det fria, såsom jägare och renskötare, att de måste undvika salt — även i form av salt mat — därför att de inte har någon möjlighet att stilla den efterföljande törsten. Detta är en känd sak bland våra lappar och här kan alltså ligga en av förklaringarna till aversionen. Genom kött dieten är inte heller kroppen normalt i behov av särskild salttillförsel.

I sammanhanget beröres den delikata frågan om saltet i lapparnas kaffe, som på sin tid föranledde en liten fejd mellan Björn Collinder och Sigurd Erixon. I stort sett är jag böjd att ge Collinder rätt, i all synnerhet som jag har åtskilligt med material som belyser sedvänjans förekomst bland den svenska befolkningen i vårt land och på andra håll i världen. På den förnäma restaurangen Beehive i Edinburgh strödde kyparen en nypa salt i det fina, bryggda kaffet, enligt uppgift för att ta bort den alltför starka smaken. Både hos oss och t. ex. i Ryssland och Förenta staterna har det varit vanligt att strö litet salt i ölet.

Jag kan emellertid i detta sammanhang inte undgå att nämna att Ernst Klein på sin tid lekte med tanken att lapparnas stora förkärlek för kaffe sammanhänge med att denna dryck skulle

ha ersatt ett tidigare allmänna bruk av renbuljong, något vartill förf. ger oss paralleller från korjaker och tjutjer (s. 75).

För att övergå till de övriga konserveringsmetoderna, torkning, rökning, frysning, "gravning" och förvaring med hjälp av oljor och fett, borde förf. klarare ha markerat karaktären och värdet av de olika konserveringsmetoderna. Avsikten med dessa är ju att nedbringa mikroorganismernas och särskilt bakteriernas verksamhet. Torkningen åstadkommer, om vattenhalten nedbringas under 40 % av den normala att bakterieverksamheten upphör och sänks den till 15 % stoppas även svampangreppen. För magra fiskarter lämpar sig torkning bra, medan fett lätt oxiderar, när det gäller feta sådana. Rökningen verkar också uttorkande och har därigenom en viss bakteriedödande effekt. Emellertid är denna även konserverande genom att i rökgaserna förekommer vissa kemikalier som kan sägas vara ett slags kemiska konserveringsmedel. Det bör dock observeras att rökningen är av två principiellt skilda slag nämligen varmrökning, som är den effektivaste, och kallrökning. Tanken att rökningen som konserveringsprocess skulle ha uppstått s. a. s. av sig själv, såsom förf. framställer saken i anslutning till U. T. Sirelius och Sigrid Drake, hör nog hemma i evolutionismens tankevärld. Den egentliga rökningen synes i Skandinavien ha fått utbredning i samband med fiskberedningen. Detta utesluter givetvis inte att den mera tillfälliga rökningen genom upphängande av köttstyckena i närheten av den öppna elden, såsom varit vanligt hos lapparna och på andra håll i Sverige och världen för övrigt, kan ha en viss begränsad konserverande betydelse. Jag har i korthet behandlat dessa frågor i en sedan länge skriven men ännu inte tryckt artikel i Kulturhistoriskt lexikon. Frysning är utan tvivel den mest rationella konserveringsmetoden, om man som i arktiska förhållanden kan räkna med en jämn och ihållande köld i förvaringsrummet, vare sig detta ligger ovan eller under jord. Under alla förhållanden bör man ha i minnet att födoämnet, vare sig kött eller fisk endast i ringa grad lider skada genom kemiska processer. Man har sedan länge insett att de förgiftningar man tidigare trodde försakades av s. k. likgifter i stället sammanhänger med den rika bakterieflora hos djuren och särskilt hos fiskarna, som fortsätter att flora även sedan livsprocessen avslutats. Metoden att förvara kött i kalkällor har varit vanlig

bland den svenska befolkningen i vårt land både hos bönderna och i borgerliga kretsar. Det finns flera exempel på präster som på sina boställen ordnade en särskild nisch ovanför brunnen för att under den varma årstiden där förvara sådana födoämnen. Emellertid har särskilt med hänsyn till den begränsade tillgången på salt en annan process spelat en huvudroll bland de arktiska folken liksom delvis även på subarktiskt område, nämligen vad förf. kallar 'fermented meat and fish' (s. 108 ff). Det gäller alltså här en liknande beredning som den vi tillämpar vid åstadkommandet av surströmming och som tidigare, när ordet "gravvad" hade sin ursprungliga betydelse, förekom i Nordsverige framför allt ifråga om sik och andra feta fiskarter. Förf. intar en klok och försiktig hållning när det gäller dessa beredningsmetoder, som föranlett många känslomässiga uttalanden även i den vetenskapliga litteraturen. Genom den lukt som kännetecknar själva autolysprocessen, d.v.s. när sönderdelningen av celler och vävnader i och med att cellernas egna enzymer träder i verksamhet, har många fått en aversion mot de produkter som blev resultatet. Man bör emellertid ha alldeles klart för sig att det här inte gäller någon förruttnelse under medverkan av bakterier, som terminologin lätt kan få en att tro. När det gäller surströmmingen klarade Uppsalaprofessorn Carl Th. Mörner i en avhandling 1895 att surströmmingen inte på något sätt blev mindre lämpad som födoämne genom den behandling den undergick. Den på detta sätt behandlade fisken har också kommit att spela en mycket stor roll särskilt i Östeuropa, Nordasien och norra Nordamerika.² Utom de många praktiska skäl som talar för användningen av hithörande beredningsmetoder kan till slut förkärleken för det mortifierade fiskköttet kanske vinna förståelse ur samma synpunkt som Kaj Birket-Smith anlägger när han skildrar eskimåernas kärlek till på detta sätt berett valrosskött: "Att leva uteslutande på detta slags föda under längre tid faller dem naturligtvis inte in, men de brukar den till omväxling. Och här står vi inför den fysiologiska sidan av frågan. Eskimåerna känner ursprungligen varken till alkohol, tobak, kryddor eller över huvud taget

² Jfr härom min uppsats *Gravlax och surströmming*, i *Gastronomisk kalender* 1962. — Beklagligtvis förekommer dock s. 12—16, där bl. a. de östliga parallellerna behandlas, endast i en särtrycksupplaga.

stimulerande medel av något slag. Men trots allt vad nykterhetsapostlarna säger, förefaller det nu en gång att vara så, att en begränsad tillgång till stimulantia är en fysiologisk nödvändighet, och för män i högre grad än för kvinnor. Det är inte osannolikt, att eskimåernas och andra polarfolks smak för ankommet kött har sin rot i detta förhållande." (Eskimoerne, 1927, s. 54).

Jag behöver i detta sammanhang för övrigt endast bringa i erinring sådana delikatesser i vårt västra broderland som den berömda "rakørreten" eller ännu mera Islands av alla infödda högt skattade "håkarl", vad vi kallar håkåring, ett slags små hajar som beredes genom att nedgrävas i sanden, där de prepareras under några veckor för att därefter få torka ett eller annat år. På samma sätt behandlas håkåringar på sina håll även på Vestlandet i Norge, t. ex. i Sunnfjord.

Avsnittet Emergency Food är en summing up av vad som framkommit tidigare men innehåller också ett intressant försök till en generell rangordning av de typer av föda som tillgreps i svåra tider. Dess allmängiltighet kan naturligtvis diskuteras, men förf., har försökt att ge den konkretion genom att anföra några partier ur George De Longs dramatiska och djupt gripande dagbok från undergången av hans arktiska expedition 1881 (s. 128).

I övrigt innehåller detta kapitel också en framställning om benmjöl som människoföda, där framförallt svenska förhållanden blir tämligen utförligt och förtjänstfullt behandlade. I nära anslutning härtill beröres också geofagin, ätandet av olika jordarter, som ersättning för föda (s. 136 f). Hade förf. även här velat anföra svenska och andra nordeuropeiska paralleller hade detta varit möjligt. Jag behöver endast erinra om det utnyttjande av kiselgurförekomsten i Västerbotten, varom Astrid Våring berättar i sin fängslade roman *Frosten* (1926) med motiv från 1860-talets hungerår (om den geologiska bakgrunden se Erik Granlund, *Beskrivning till jordartskarta över Västerbottens län*, 1948, s. 137 f).

Till sin rätt kommer förf. i sin avhandling inte minst i det viktiga resonerande avsnitt som behandlar distributionen av födoämnen. Jag kan endast säga att jag beträffande hithörande problem i det väsentliga delar hennes efter vad det förefaller realistiska och nyanserade syn på ett

forskningsområde, där de känslomässigt förankrade teorierna har haft ett ovanligt fritt spelrum.

Avsnittet leder över till det sista i boken, där förf. söker urskilja vissa typer av ekonomiskt liv och därav beroende konsumtionsförhållanden. De konkreta och i det tillgängliga materialet empiriskt framanalyserade typerna blir sedan föremål för ytterligare granskning som resulterar i fyra modeller av konsumtion som befinnes ägnade att tillämpas vid analysen av material från hela det cirkumpolära området.

Framställningssättet i avhandlingen är i stort sett deskriptivt och förf. låter ofta källorna själva tala, många gånger tämligen utförligt och med egna ord. Man bör dock inte underskatta de krav på systematik som en sådan framställning ställer på en författare. Men främst är det självfallet det nu senast skildrade avsnittet som ägnas åt en systematisk framställning i ordets egentliga bemärkelse. I vilken grad modellbygget blir hållbart för framtiden och användbart i ett vidare sammanhang är svårt att säga. Under alla omständigheter vittnar de framlagda analyserna liksom de allmänna slutsatser, med vilka boken om Food and emergency food avslutas om en mogen forskares förtjänstfulla insatser på ett tidigare i ganska ringa omfattning uppodlat fält.

Gösta Berg

BERTIL BOËTHIUS och ÅKE KROMNOW: *Jernkontorets Historia*, på uppdrag utarbetad till erinran om Jernkontorets tvåhundraåriga verksamhet 1747—1947, Stockholm 1947—1968.

Jernkontorets Historia föreligger nu avslutad i fyra digra volymer och ett band bilagor, sammanlagt ca 2 400 sidor. Som författare står Bertil Boëthius och Åke Kromnow. Förarbete, författande och tryckning har pågått oavbrutet i nära trettio år. Volymerna har utgivits med tryckår 1947, 1955 och 1968.

I förordet till den senast utkomna volymen med den för hela verket i viss mån karakteriserande titeln *L'Ancien régime* erinrar Bertil Boëthius om att initiativet till utgivandet av en historik över Jernkontoret togs av den svenska bergshistoriska forskningens främste tillskyndare, Carl Sahlin. Han öppnade på vid gavel Jern-

kontorets av forskare tidigare föga utnyttjade förmågliga arkiv och utlovade full frihet för författandet, utan tidsbegränsning. Ingen anade väl i startögonblicket vilket gigantiskt arbete som låg framför dem som i första hand åtog sig att genomföra uppgiften. Fast det inte direkt utsäges är det påtagligt, att Bertil Boëthius burit den ojämförligt största författarbördan under alla dessa år. Självständigt har Åke Kromnow författat ett mycket centralt avsnitt om Jernkontorets äldre låne- och prispolitik fram till år 1808. Men han har dessutom följt och biträtt vid hela bokverkets tillkomst.

Det är således två riksarkivarier som åstadkommit detta Magnum Opus, vars innehåll många gånger sträcker sig utanför Jernkontorets egen inre och yttre verksamhet sedan Jernkontoret bildades år 1747. Utblickar över järnhanteringen, dess svårigheter och framgångar, dess stormän och deras insatser på ekonomiska, industriella och tekniska områden ger en rikt facetterad bild av åtgärder och händelseförlopp. Att på vanligt sätt recensera detta bokverk känner jag mig inte i stånd att göra, utan skall i stället ge några synpunkter på historikens betydelse.

Det finns väl knappast någon som tar sig för att läsa allt från början till slut, och det är nog heller inte meningen med en historik av detta omfång och det sätt på vilken den sammanställts. Det lönar sig rikligen att noggrant gå igenom sammanfattningarna av innehållet i de olika kapitlen i del efter del så att man blir orienterad om hela bokverkets mångskiftande innehåll och otaliga, på varje punkt omsorgsfullt dokumenterade uppgifter. Måhända låter det onödigt att framhålla detta i Rig, men sammanfattningar av liknande slag borde finnas i varje bokverk, som har ett sådant omfång att det inte kan sträckläsas, inte ens av den mest ambitiösa forskare, skulle jag tro. Därmed inte sagt att Jernkontorets Historia skall användas endast som ett uppslagsverk. Söker man en uppgift, finner man snart att man börjar läsa långt mer än man behöver för att få svar på frågan. Det kan sägas att den som söker, han finner, och han finner mycket, som annars skulle kräft ett mödosamt sökande med oviss utgång i arkivhandlingar och tryckta skrifter.

I fortsättningen kan forskare och skribenter inom vår industrihistoria inte gå förbi historiken över Jernkontoret på grund av dettas centrala

roll i svenskt näringsliv. När översikter skall göras eller detaljproblem vidare studeras inom järnhanteringen, erbjuder bokverket oräkneliga uppslag och i många fall dessutom avslutade utredningar. Därtill kommer att alla under arbetet gjorda excerpter deponerats och gjorts tillgängliga i Riksarkivet, en åtgärd som med stor tacksamhet bör hållas i minnet.

En angelägen sak återstår trots allt. Det vore en sammanfattning av hela bokverket, förslagsvis publicerat på engelska till tjänst för teknikhistoriker utomlands. De har med all rätt klagat på att mycket värdefullt utges av trycket på ett språk, som endast behärskas av ett fåtal läsare utanför Sverige. Eftersom väl alla svenska forskare läser engelska, skulle en sammanfattning vara välkommen även för dem.

Det måste för Bertil Boëthius ha känts som en tillfredsställelse av stora mått, när han i sitt 85:e levnadsår kunde sätta punkt för detta krävande långtidsarbete. Därmed hade han fullbordat den största av alla de många industrihistoriker som han författat under sex decennier. De som är intresserade av teknikhistoria och industrins och dess organisationers utveckling — det är långt flera än man skulle tro — bör skänka Bruks-societeten och Herrar Fullmäktige i Jernkontoret sin uppskattning av det sätt på vilket Jernkontorets Historia *fått lov* att genomföras. Sentensen ovanför de ståtliga smidda grindarna från år 1761 utanför Gävle Slott kan för utgivarnas del användas — ”skänkt och förärat af landets Herrar Brukspatroner af idel generositet till landets prydnad”. Ja, generositet mot forskare och historieskrivare nu och under kommande tider.

Torsten Althin

IVAR LO-JOHANSSON, MATS JANSON,
INGEMAR LIMAN: *Statarlängan från Berga*. Skrifter från Skansen 5. Stockholm 1968. 95 s., ill. Pris kr 15:—.

Till Skansen har flyttats en statarlänga från Berga säteri, Akers socken, i Sörmland. Huset är föga märkligt, vad som främst intresserar är således inte själva byggnaden utan den miljö och tid som gav upphov till och präglade de människor, som en gång bott i detta och liknande hus. Det är huset som spegel inte bara för dess inbyggare

och deras liv utan för hela statarsystemet i Sverige, som gör byggnaden särskilt intressant. För att levandegöra den kulturhistoria, som byggnaden representerar, är den utgivna boken en bra nödvändighet, som får väggarna att tala.

I första delen av boken redogör Ivar Lo-Johansson för statarsystemets uppkomst och funktion, i den andra lämnar Mats Janson och Ingemar Liman en beskrivning av statarlängan, en förteckning över dem, som hysts in i den, en redogörelse för dessas arbetsvillkor och en förteckning över det lösöre, som vid övergången till vårt århundrade fanns i den, då, till skillnad från tidigare, hela längan disponerades av ett hushåll.

Ivar Lo-Johanssons skildring av statarsystemet är ett reportage med vetenskaplig vederhäftighet, som verifierar den skönlitterära författarens miljöskildringar i Godnatt jord, Statarnoveller, Bara en mor och Traktorn. Här konstateras, att statarsystemet fungerade i Sverige i omkring 200 år från mitten av 1700-talet och kulminerade i slutet av 1800-talet. Systemet var en frukt av det kommersiella jordbrukets behov av att friare än tidigare kunna disponera arbetskraften. Det egentliga genombrottet för statarna kommer med den förändring av jordbrukets lönsamhet, som var en följd av sjunkande spannmålspriser på grund av billig import och den därav föranledda övergången från vegetabilisk produktion till animalisk, särskilt på storgodsen. Denna omläggning ökade behovet av arbetskraft, kreatursskötare, som hade sin bostad i närheten av ladugården. Till skillnad från torparna, som ofta hade sina jordlotter långt från huvudgården och därför inte lika rationellt kunde utnyttjas för djurens skötsel, fick den nya arbetareklassen i stället för torpet sitt nödortftiga uppehälle genom en stat, dvs. en mindre kontant ersättning och naturprodukter från arbetsgivaren. Bostadsproblemet för den nya arbetsgruppen löste godsägarna genom att låta uppföra statarlängor. Ekonomiskt fördelaktigast och bekvämast för arbetsgivaren var att inhysa så många familjer som möjligt i samma byggnad. På sina håll kunde den rymma upp till åtta familjer. Ursprungligen disponerades varje statarfamilj endast ett rum, som samtidigt var kök med öppen spis. Så var förhållandet med statarlängan i Berga.

Statsystemet tillämpades sannolikt från början först på kreatursskötarna, de s. k. kogubbarna, men kom senare att utsträckas även till gårdens

övriga befattningshavare: rättare, kördrängar, smeder, snickare m. fl. I en del fall disponerade stataren så mycket jord, att han kunde hålla sig med en ko, några får, hushållsgris och en del höns. Han intog då en mellanställning mellan torparen och stataren, var s. k. statorpare. Denne var inte som stataren egendomslös, han måste för anskaffandet av djurbesättningen förfoga över ett visst kapital. Statarna i den till Skansen överförda längan var fram till 1880-talet statorpare. Till statarlängan hörde en mindre ladugård, ett uthus med vedbod och avträde, ett par jordkällare samt ett utrymme, som användes som svinhus. Det hade varit önskvärt, att även dessa annex till statarlängan fogats till denna för att bilden av statorparens villkor skulle bli fullt adekvat. Ladugården var visserligen vid överflyttningen raserad, vilket torde stå i samband med att statorparna ersatts av vanliga statare, men den torde utan större svårighet ha kunnat rekonstruerats eller ersatts med en likvärdig byggnad från annat håll.

Staten vid de olika gårdarna hade i det närmaste samma storlek, det som varierade var bostaden. Statarlängan från Berga för två hushåll är ett exempel på den under 1800-talet normala statarbostaden, men den ansågs säkerligen vara betydligt bättre än de längor, som var avsedda för flera familjer. Lika litet, som någon större variation förekom beträffande bostadsstandarden, var det någon större olikhet beträffande bohaget.

Jämte textilarbetarna var statarna den lägst avlönade arbetsgruppen i Sverige. Men statarna hade därtill den längsta arbetstiden, vilket bekräftas av de dagsverkslistor, som Janson och Liman granskat från Berga. Trots att statarna hade större anledning än någon annan arbetaregrupp att kräva bättre villkor, var det svårt att få med dem i fackföreningsrörelsen. Först efter första världskriget blev lantarbetareorganisationen en verklig samhällsfaktor. Den kom också att leda till att statarsystemet i Sverige fick sitt slutkapitel. År 1944 enades Svenska lantarbetarförbundet och Svenska lantarbetareföreningen om kontantlön för alla organiserade lantarbetare, och de oorganiserade kom att följa med i utvecklingen.

Intresset för statarlängan från Berga knyter sig främst till denna som representant för ett system, som funnits i svenska storgodsbygder till för drygt 20 år sedan och präglat dessa landskap under två århundraden. Svenska lantarbetarförbundet kan känna sig tillfredsställt med att ha bi-

dragit till flyttningen av statarlängan, än mer belåten bör Skogs- och Lantarbetsgivareföreningen vara över att ha fått bekosta tryckningen av boken. Skriftserien från Skansen har layoutmässigt avsevärt förbättrats under utgivningens gång. Men omslaget!

Ingemar Jeppsson

ANNA-MAJA NYLÉN: *Hemslöjd. Den svenska hemslöjden fram till 1800-talets slut*. Håkan Ohlssons förlag, Lund 1969. 421 sid., ill. Pris inb. kr. 72:—.

Den obegränsade tillgången till Nordiska museets väldiga samlingar i sak, bild och ord har varit en yttre möjlighet för att åstadkomma ett verk som det ovanstående. Men dess förf. har också haft stora personliga förutsättningar att ge framställningen bredd, mångsidighet och läsbarhet. Anna-Maja Nylén har varit föreståndare för flera av museets avdelningar. Som docent har hon i nordisk och jämförande folklivsforskning bedrivit akademisk undervisning som främjat en teoretisk helhetssyn på kulturutvecklingen. Som flitigt anlitad lärare vid olika slags yrkeskurser på hemslöjdens område har hon haft att med tillämpning på vardagens ting konkretisera idéerna i påtagliga sammanhang. Att en muntlig framställning ligger i botten skiner ofta igenom i den skrivna textens lättfattliga koncentration.

I sin förtjänstfulla avhandling Österlen gjorde Börje Hanssen 1952 ett temperamentsfullt angrepp på användningen av beteckningen hemslöjd för en produktion avsedd för försäljning. Han menade att genom den språkliga uppdelningen "hemslöjd" och "hantverk" uppdrogs en konstlad gränslinje mellan något som var likartat och likvärdigt. Att här skilja mellan stads- och landsbygdsproduktion var, menade Hanssen, en kvarleva från merkantilismens önskepolitik. Och när i fråga om stadsprodukter "hemslöjd" inskränktes till kvinnlig produktion går här igen "en hittills outrotad nedvärdering av allt kvinnoarbete". Ingen skulle vilja misstänka Anna-Maja Nylén för något sådant, men ändock låter hon och med rätta "hemslöjd" innefatta inte bara husbehovsutan också saluslöjd. I det inledande kapitlet Hemslöjden som produktionsform har hon gett sina definitioner på hemslöjd, hantverk och industri.

Hon har dock samtidigt klart för sig terminologins begränsning: "Det föreligger alltså bestämda skillnader mellan dessa produktionsformer rent begreppsmässigt men sedda i verkligheten övergår de omärkligt i varandra och utvecklas under ömsesidig påverkan".

Anna-Maja Nylén är väl förtrogen med den skiftande sociala och ekonomiska strukturen i de skilda slöjdområdena men också med de därav ömsesidigt påverkade och påverkande ingripandena på riksplanet. De merkantilistiska statsåtgärderna kom, som Eli Hechscher tidigt och övertygande visat, rakt emot vad som var avsett att gynna bygdeslöjden. Det var ur den senare och ej ur 1700-talets statsstödda manufaktur som den moderna textilindustrin utvecklade sig. Genom den växande industrin förlorade sedan saluhemslöjden sin betydelse som landets största varuproducent. Statsåtgärder blev nödvändiga och Anna-Maja Nylén har därmed tecknat den ekonomiska bakgrunden för hemslöjdsrörelsens framväxt.

Uppgiften att behandla hemslöjdens miljö ger sedan anledning till en bred historik över bostad, möbler och husgeråd. Motiveringen härför formuleras: "Ännu i våra dagars industrialiserade samhälle är arvet från landsbygden, dess bostads- och matvanor, festseder och sociala värderingar en betydelsefull faktor i vår moderna bostadskultur. — — — Vi lever därigenom inte bara i nutiden utan också i det förgångna". Kulturformer och kulturalster har alltid spritts från stad till landsbygd, "motsatsen är icke möjlig", hävdade en gång J. Ejdestam. I kontrast härtill står summeringen i Hemslöjd: Ruralseringen av städerna är en faktor att beakta. Anna-Maja Nylén har lagt särskild vikt på att åskådliggöra den funktionella differentieringen för att visa hur bohaget formats efter bostadens växlingar i tid och rum. Nära anslutning till möbleringen har den textila utrustningen. Detta gäller främst bordet och sängen och det är som förf. framhåller festen och inte vardagen som stimulerat utvecklingen av nya former och funktioner.

Textilierna förändrades med möblerna. När möbelytorna vid 1800-talets början ej längre gavs någon dekor fick prydnadsbordduken en rik utveckling. Orsakssammanhanget är ibland långt avlägset. Ett ex. härpå som förf. anför är att trasmattoner blev vanliga när trämassa blev papper. Därigenom sjönk priset på linnelump sam-

tidigt som industri och vidgad konsumtion ökade tillgången. Förloppet illustrerar slående vad förf. senare säger om orsakerna till bygdeolikheterna: "Varje kulturelement utgör en integrerande del i en funktionell helhet i vilken den ena delen är beroende av den andra." Hemslöjdens produkter har fått sin karaktär av bygdens näringsliv, de kan inte studeras isolerade från varandra, Roslagsfiskarnas träskärning likaväl som skånekvinnornas vävning är beroende av de ekonomiska betingelserna. Här gick skiljelinjen mellan stånds- och bondesamhället, ej mellan konst- och näringsliv.

Vad som här antytts ger verket om den svenska hemslöjden dess särkaraktär i förhållande till olika specialarbeten. Men självfallet upptager hemslöjdens *produkter* huvudparten av innehållet. Även här återkommer bredden i skildringen och viljan att slå fast de funktionella sammanhangen. Den textila materialförsörjningen sättes som ett inledande avsnitt. Den relativt rika litteratur som föreligger om vävnader återspeglas omvänt i att sömnad, broderi och vad som kan kallas textil vitslöjd har erhållit ett större utrymme än vävnadskapitlet. I dessa avsnitt har förf. också mer kunnat använda sig av resultat från egen forskning. Även här aktualiseras problemen om tillverkningsmiljöer och den yrkesmässiga utövningen. Ganska utförligt behandlas mönsterförmedlingen genom mönsterböcker och mönsterdukar, som förf. återkommer till i olika sammanhang (bl.a. s. 209 ff, 240 ff, 255). Beaktansvärt men ej omnämnt är Ernst Fischers påpekande, att när de skånska rölakansvävnadernas fabeldjur och träd möter i nära överensstämmelser i norsk flamskvävnad bör mönsterböcker och inte en fortlevande äldre tradition vara den gemensamma källan.

I den inledande avdelningen har Anna-Maja Nylén naturligtvis också behandlat den icke textila hemslöjden. Något mer styvmoderligt återkommer hon till den speciellt manliga hemslöjden i partiet om produkterna: trä-, horn-, ben- och metallslöjden. Avvägningen i omfång torde dock svara mot det aktuella intresset och behovet; en utvidgning skulle nog krasst sett varit en investering utan utdelning. Priset synes vara nedpressat till det yttersta.

Naturligtvis har manuskriptet till ett arbete av detta omfång varit färdigställt åtskillig tid innan bokens distribuering. Därför har inte Gustaf

Åbergs undersökningar om ljusstakssmidet i det skånska Österlen kunnat komma med i litteraturförteckningen. Men när från samma område saknas Axel Hörlén, Knyppling och knypplerskor i södra delen av Ingelstads härad (1962) beror detta tydligen på att förf. inte accepterat den där drivna tesen, att knypplingskonsten i anslutning till en muntlig tradition skulle ha nått hit genom en bestämd traditionsbärare som tillfälligtvis hamnat i orten. Men Hörlén har också bl. a. ingående undersökt knypplerskornas sociala miljö i överensstämmelse med Anna-Maja Nyléns egna intentioner. Ett arbete i periferin är naturligtvis N. Valonen, Zur Geschichte der finnischen Wohnstube (1963), men av denna skulle indirekt framgått att den skånska rökugnen inte var en primitiv "hög av gråsten" (s. 42) utan en murad ugn. En sådan är f. ö. avbildad av N. M. Mandelgren.

Har den icke textila slöjden tillmätts relativt mindre text, så är den dock lika generöst illustrerad som boken i dess helhet. Och illustrationerna med sina fylliga underskrifter är inte bara i omfång en viktig del av Anna-Maja Nyléns hemslöjdsbok. Bild och text hör här intimt ihop och utgör samtagna ett pedagogiskt mästerverk som är förtjänt av den vidaste spridning. Den bör bl.a. finnas i varje skolbibliotek.

Sigfrid Svensson

WILHELM SÖDERBAUM: *Leksandsdräkternas utveckling under tvåhundra år 1750—1950*. Förlag G. Söderbaum, Stockholm 1967. 194 s. med 51 bilder utförda av DAVID TÄGTSTRÖM, därav 45 i färg. Pris kr. 55:—.

Per Johannes framhåller i förordet till förste stadsläkaren Wilhelm Söderbaums posthumt utgivna arbete att denne är en amatör i ordets egentliga bemärkelse: "han älskade den bygd, vars säregna, vackra dräktskick han ville kartlägga och hedra". Vid genomläsningen av hans verk får man förvisso ett mycket starkt intryck av att hans känslomässiga engagemang varit drivkraften. Hans syfte är att återföra sockendräkten i Leksand till den tid, "då dräkten levde sitt fulla och oförfalskade liv och talade sitt klara språk, som också då klart uppfattades av sockenbefolk-

ningen". Hans arbete har sålunda den starkt understrukna målsättningen att ge anvisningar om värden av dräkttraditionerna i socknen. Och därtill inte vilka traditioner som helst. Han vill återföra dräktskicket till dess "glansperiod". Avvikelserna från det gamla dräktskicket, "som insmugit sig i dräkten under en senare tid kan till en del godtagas under det att det mesta måste be-tecknas som vrakgods."

Som traditionsvårdare driver Söderbaum en starkt puristisk linje och åberopar gärna som jämförelse språkvärden. "Om dräktvariationerna gälla samma iakttagelser, som Welander gjort beträffande språket: 'Lika visst som ett språk i varande eller i upplösning visar en mångfald av variationsformer, lika visst strävar en hög språklig kultur till fasthet och klarhet'. Denna fasthet och klarhet är för dräktvariationerna deras ursprungliga utseende, endast ändrad av tvingande omständigheter, varvid det nya fått fullgöra samma funktioner som det gamla, men ej något annat och för dräktritualet den som ursprungligen tillskapats för dräkten." Dräktens glansperiod förlägger förf. till 1700-talet, då doktor Johan Nordman var prost i Leksand (1740—1767). "Den dräkt, som i alla sina variationer blommade ut i mitten av 1700-talet, var helt säkert icke resultatet av ett oreflekterat modeskapande. Genom sin inre stadga pekar den hän mot en planläggning, som genom sin anslutning till den kyrkliga kalendern (som även var allmogens) och den kyrkliga liturgien knappast kunnat ha varit någon annan än allmogens ledare under denna tid: Dalprosten i Leksand Joh. Nordman. Det var nog ett mödosamt arbete både med planläggningen och inlärandet av reglerna för bärande av dräkten (dräktritualet), som därvid nedlades i prostgården, och därifrån utövades helt säkert även övervakningen av efterlevnaden, som sedan gick i arv till efterträdarna i ämbetet." I en not tillägges: "Är det männe han och hans hustru, som komponerat dräkten och författat reglerna för dess användande."

Rec. har varit frikostig med citaten ur Söderbaums bok, därför att de med förf:s egna ord klargör att han har en förutfattad mening, som klart bestämmer arten av hans arbete. Han gör sitt sensationella uttalande om prosten Nordman och dräktskicket i Leksand utan att dokumente-

ra det. Vilket är ett genomgående drag i hans arbete. Förf. anser de källor grumliga, som man med ett gemensamt namn kallar den muntliga traditionen. Han har inte heller stor tilltro till tidigare källor, skriver han. Förf. har inte heller utnyttjat bouppteckningar och sockenstämmo-protokoll med vilka han hade kunnat kollationera sin framställning av utvecklingsförloppet. Vad som sedan återstår är inte mycket att bygga ett historiskt studium på. Hans framställning utgår dels från Albert Alms dräktalmanacka dels från odokumenterade uppgifter, som sannolikt har insamlats av förf. själv. "Bakom densamma (dräktseden)", skriver han, "döljer sig ett logiskt system, en dräktritualet, vars klarläggande kan göra den enkel och förklarlig". Han menar att detta logiskt genomtänkta system är prosten Nordmans dräktritualet skapad av honom för att ge uttryck åt kyrkoårets olika stämmingslägen. Utan att ha dokumenterat och bevisat sin originella hypotes bygger han på denna luftiga spekulation en — skulle man vilja kalla den — skolastisk tankebyggnad kring dräktvariationerna. Hans arbete är en fortlöpande diskussion om vad som bärs och enligt förf:s uppfattning borde bäras i nutiden. Dr Söderbaum har tagit parti för det han menar vara den rena och riktiga dräkten och han pläderar för den med ett starkt känslöengagemang. Hans språk är laddat med värderingar och han ser gärna dräkten som ett uttryck för folkets lynne och bygdens natur. Söderbaums arbete är ett tidsdokument i sig självt. Det ger ännu ett bidrag till det starka engagemang de lokalt särpräglade kulturtraditionerna kan ge upphov till särskilt i Dalarna och särskilt under 1800-talets slut och 1900-talets första decennier. Boken har rubricerats som ett arbete om Leksandsdräktens utveckling 1750—1950. Det tycker jag är en vilseledande titel. Ett historiskt arbete kräver en omsorgsfull dokumentation genom ett intensivt utnyttjande av historiska källor, framför allt äldre dräktmaterial, bouppteckningar och sockenstämmo-protokoll, vidare förmåga och träning i källkritik, metodisk behandling av insamlat material samt tillräckliga insikter i studiet av kulturföreteelser. Det vore nu önskvärt att dräktskicket i Leksand mycket snart blir föremål för en sådan undersökning.

Anna-Maja Nylén

KORTA BOKNOTISER

Svensk Bryggeritidskrift

Svensk Bryggeritidskrift, tidigare Svenska Bryggeriföreningens Månadsblad, har upphört att utkomma i och med utgivandet 1968 av den åttiötredje årgången. Den ändrade struktur som bryggerinärningen under de senare åren upplevat med accelererad hastighet har medfört att en publikation av detta slag inte längre tjänar sitt ursprungliga ändamål. Man kan förstå Bryggeriföreningens beslut att under sådana förhållanden nedlägga tidskriften, men man måste samtidigt beklaga detta ur mera allmänna synpunkter.

En särskild anledning har företrädarna för svensk kulturhistorisk forskning att bringa i erinran det varma intresse som yrkesmännen i många sammanhang visat näringens traditioner och historiska utveckling. Vid sidan av sitt mångsidiga rent fackliga innehåll har tidskriften städse ägnat uppmärksamhet även åt dessa frågor. Detta har inte minst varit fallet under de 26 år, som den senaste redaktören Bertil Nordenfelt svarat för rusthållet.

Inför tidskriftens nedläggning har redaktionen haft den goda idén att anmoda nestorn inom den bryggerihistoriska forskningen i vårt land förre disponenten Sten Simonsson att ge en översikt över detta fackorgans öden (1968: h. 12, s. 278—327). Det har blivit en allsidig framställning som emellertid i den utformning den fått förmår att väcka intresse hos läsaren även för tekniska och organisatoriska frågor.

Ett särskilt avsnitt ägnar Simonsson åt Harald Thunæus vetenskapliga författarskap och medverkan i tidskriften. Med rätta erinras om de tolv biografier över Märkliga bryggare, som sedermera sammanförts och under sistnämnda rubrik utgivits som en särskild publikation (1967). Man har hela tiden en betryggande känsla av säkerhet när man följer denne framgångsrike bryggeritekniker vid handen. Särskilt skildringen av Claes Axel Schmiedte, en bortglömd teknisk pionjär, är gjord av en mästarehand.

Som Simonsson påpekar gav redan den förste redaktören Anders Bjurholm i Månadsbladets första årgång "uttryck för sitt stora intresse för yrkets kulturella sida. Han bidrog själv med flera artiklar i ämnet, som sedan blivit ett stående tema de 83 åren igenom: Bland andra bidragsgivare kan i bokstavsordning nämnas: E. Bergman, Samuel E.

Bring, O. Englund, Erik G. Enroth, Einar Fast, Aron Huss, Nils Keyland, Peter Klason, Karl Malmsten, Göran Rosander, Sten Simonsson, Harald Thunæus, Albin Widén och Hjalmar Wallin." G. B.

W. L. GOODMAN: *British plane makers from 1700*. G. Bell & Sons Ltd, London 1968. 136 s., ill. Pris 30s.

W. L. Goodman, författare till det värdefulla och nyttiga arbetet *The history of woodworking tools*, som utkom första gången 1964 och nu upplevat fyra upplagor, har här tagit upp en detalj i denna rika ämnessfär till behandling. Han har nämligen sökt utreda den särskilda kår av yrkesmän som i England ägnade sig åt tillverkningen av hyvlar. Så vitt jag vet ägde inte någon liknande specialisering rum t. ex. i Stockholms snickarämbete.

Omöjligt är väl däremot inte att engelska hyvlar kunnat hamna i svensk ägo. Endast i undantagsfall är de emellertid signerade. Det har krävt ett stort detektivarbete att vinna så mycken kunskap som skett om dessa förhållanden, och man läser förf:s framställning med nöje. Han är själv till sitt ursprung snickaremästare och kan avbilda en putshyvel som han egenhändigt tillverkade omkring 1922.

Däremot har hyveljärn av engelsk tillverkning inte varit ovanliga hos oss, såsom redan en snabbgenomgång av Nordiska museets samlingar visar. Förf. publicerar i ett appendix namn och verksamhetsår för ett antal hyveljärnsmakare (s. 118 f): Förutom dem som där är medtagna har jag antecknat I. & R. Dodge, E. Parker & Son och F. G. & Co. Ett flertal otydliga stämplars skulle nog låta sig tolkas vid forcering.

En särskild förtjänst har förf. inlagt genom det intressanta påvisandet av att den franska encyklopediens berömda och allmänt brukade bilder från 1759, demonstrerande snickarhantverket, i själva verket återgår på arkitekten Felibiens *Principes de l'architecture*, som utkom i Paris 1676, alltså mer än åttio år tidigare!

G. B.

Smäländska kulturbilder. Meddelanden från Jönköpings läns hembygdsförbund 40, 1967. Red.: GUNNAR LINDQVIST. 214 s., ill. Pris kr. 15:—

Årsboken från Jönköping har ett så pass påkostat utförande, att nyfikenheten väckes hur debet och kredit kan gå ihop. Det gör de nu inte heller. I varje fall visar förbundets räkenskaper att kostnaderna för förra årsboken (tunnare än den nu föreliggande) översteg årsavgifterna. Årsboken avser alltså inte att tillföra förbundet ett nettoöverskott utan utges med odelat syfte att gagna forskningen och kunskapen om hembygden. Redaktörerna har växlat men årsbokens vetenskapliga och dokumentära karaktär har uppehållits. Populariseringen av förbundets verksamhet har skett på annat sätt: utställningar, föredrag, kurser.

Förra årgången handlade om emigrationen. En betydande del av årgång 1967 har ägnats Jönköping. Den flitige arkivforskaren Axel Mollstadius har genealogiskt behandlat ett par av stadens mera bemärkta hantverkare under 1700-talet: kanngjutaren Lars Persson Ödman och svarvaren David Wigandt. Det personhistoriska framträder också starkt i Jean Silfvings släktkrönika kring Bordsjö säteri liksom i Sven Almquists redogörelse för Jönköpings äldsta boktryckerihistoria. Ett bidrag till stadens vida yngre tidningshistoria lämnar Sive Hallgren i sin uppsats om den märkliga, radikala tidningen Småland (1893—1901), där åtskilliga av det tidigare 1900-talets främsta publicister i vårt land gjort sina första lärospån:—Otto v. Zweigbergh, Evald Stomberg, K. V. Spångberg och E. H. Törnberg. Det är ett bidrag med visst riksintresse — liberalism och arbetarrörelse i möte — och det samma kan också sägas om Josef Rydén's Fackföreningsrörelsen i Gnosjö, en studie och diskussion om folkrörelserna som ämne för hembygdsvorsknung. Den lokala undersökningen tjänar nämligen här endast som exemplifiering till ett uppskisserat praktiskt program för folkrörelseforsknung i hembygdsvorsknungens regi. Åke Werdenfels slutligen presenterar i årsboken friluftsmuseet i Sävsjö och dess senaste förvärv, Sveriges sista vaxblekeri. Det ger anledning för författaren att konstatera motsättningen mellan kulturminnesvårdens teoretiska program att bevara monument i deras miljö och den begränsade praktiska möjligheten för dess realisering. Ett friluftsmuseum gör då en oersättlig räddningstjänst. Men för eftervärlden gäller det att i sin tur rädda museet, vilket tyvärr inte alltid synes vara fallet.

S. S.

PERTTI J. PELTÖ, MARTTI LINKOLA, PEKKA SAMMALLAHTI: *The snowmobile revolution in Lapland.* Journal de la Société Finno-Ougrienne 69. Helsinki 1968. 42 s., ill.

Denna undersökning om snöskoterns användning vid renskötseln i det finska Lappland har sitt särskilda intresse genom att den kunnat företagas så omedelbart efter att nyheten inkommit och förändringsprocessen börjat. Snöskotern är som bekant ett motorfordon som genom drivband och ett par styrskidor kan köras på snö. 1962 började den mera allmänt saluföras i Skandinavien och redan följande vinter tages den med framgång i bruk av renskötare i nordligaste Finland. Spridningen följes fram till våren 1968. Lämplig terräng, ekonomiska resurser (maskinen är dyr både i köp, drift och underhåll) och renhjordens storlek är de viktigaste faktorerna för anskaffningen. Kännedom och saluförning existerar överallt. Undersökningen har dock inte varit främst inriktad på spridningsförloppet utan på de förändringar som det nya samfärdsmedlet redan medfört och kan väntas medföra för renskötarna. Materialinsamlingen har skett dels intensivt genom frågelistor och korrespondens, dels intensivt genom fältarbete i ett av de tidigaste accepteringsområdena. Här framträdde tydligt att det var de hushåll som haft råd att köpa t. ex. tvättmaskin som också tidigast skaffat sig snöskoter. Men denna senare får därtill en kumulativ ekonomisk effekt som skärper den sociala skillnaden: den ger transportinkomster och friställd tid för andra extraförtjänster, t. ex. möjlighet att utnyttja avlägsna men givande fiskevatten. I renskötseln blir skotern mest ekonomisk för större renägare. Här som annars gynnar mekaniseringen alltså de kapitalstarkaste, de mindre rennehavarna kan komma att försvinna. Andra sociala förändringar som snöskotern medfört är att den gett den yngre generationen mer aktivitet i renskötseln, därtill också ökad trivsel genom att bryta isoleringen. Som statussymbol har snöskotern ersatt dragrenen, det är "gammalmodigt" att komma åkande i ackja. — Förf. efterlyser motsvarande undersökningar i Sverige och Norge.

S. S.

SVENSK KULTURHISTORIA

i böcker utgivna av Nordiska museet

- Blå välling — sur sill. Vällingklockor och vällingklocksramsor* av Mats Rehnberg. . . . . 24:—
- Vad skall vi göra med de blanka gevär? 15 kapitel ur soldaternas liv* av Mats Rehnberg. 32:—, inb. 38:—
- Unnarydsborna. Lasses i Lassaberg anteckningar om folklivet i Södra Unnaryd vid 1800-talets början* av Nils-Arvid Bringéus. . . . . 34:—
- Stad i trä. Ett skede i den svenska småstadens byggnadshistoria* av Sten Rentzhog. . . . . 38:—
- Hästslakt och rackarskam. En etnologisk undersökning av folkliga fördomar* av Brita Egardt . . . . 40:—
- Väderkvarnar och vattenmøllor* av Sven B. Ek . . . . . 45:—
- Scots in Sweden* av Jonas Berg och Bo Lagercrantz . . . . . 7:—
- Nordsvenska studier och essayer* av Manne Hofrén . . . . . 30:—
- Bastu och torkhus i Nordeuropa* av Ilmar Talve . . . . . 48:—
- Studier i svenskt repslageri* av Allan Nilson . . . . . 40:—
- Svensk Jugend* av Elisabet Stavenow-Hidemark 17:50
- Spelkort* av John Bernström . . . . 7:—
- Bruks herrgårdar i Gästrikland* av Hans Beskow . . . . . 45:—
- Gunnar Olof Hyllén-Cavallius som etnolog* av Nils-Arvid Bringéus 48:—
- Mögsjö dagbok. Verskrönika från Mögsjön, Kalhyttan, Filipstad och Ransäter åren 1793—94* av Anders Fahlbeck . . 35:—
- Ernst och Mimmi* av Per Wästberg 38:—
- Skogslapparna* av Ernst Manker . . 120:—
- Fångstgropar och stalotomter* av Ernst Manker . . . . . 100:—
- Lapparnas heliga ställen* av Ernst Manker . . . . . 100:—
- Klackarna i taket. Om halling och jössehäradspolska* av Mats Rehnberg . . . . . 7:—
- Smycken i svensk ägo* . . . . . 24:—
- Strängnäsminnen* av Amelie Rundberg . . . . . 16:—
- Så bodde vi. Arbetarbostaden som typ- och tidsföreteelse* av Rut Liedgren . . . . . 15:—, inb. 18:50
- Från mjölk till ost. Drag ur den äldre mjölkhushållningen i Sverige* av Gustav Ränk . . . . . 34:—
- Gardiner och gardinuppsättningar. En kulturhistorisk studie* av Gunnel Hazelius-Berg 12:50
- Generationsväxlingen inom roman- tikens klassicism* av Sten Lundwall . . . . . 40:—
- Livgardisten han kommer till Gud. Studier i den militära folkdiktningen* av Mats Rehnberg . . . . 7:—
- Folkets hus Gersheden* av Rut Liedgren . . . . . 10:—
- Ljusen på gravarna* av Mats Rehnberg . . . . . 48:—
- Gubbhyllan* av Per Anders Fogelström och Arne Biörnstad . . . . 20:—
- Kvarnarna på Tjörn* av Ernst Manker . . . . . 50:—
- Hovmålaren Carl Fredrik Torselius tapetmålARBOK* redigerad av Sigurd Wallin . . . . . 35:—
- Äldre svenska spannmålsmått* av Nils Sahlgren . . . . . 38:—
- Tapeter 1500—1900 i Nordiska museet* av Sigurd Wallin . . . . . 11:—
- Bakom polisens kulisser* av Gustaf Adolf Blomberg . . . . . 9:—

Fataburen

tema:
Bröllop
och
äktenskap

Pris: 18: —

Nordiska museets
och
Skansens årsbok

Ur innehållet: **Lizzie Carlsson:** Äktenskapets ingående enligt äldre rätt. **Orvar Löfgren:** Från nattfrieri till tonårskultur. **Gabriel Kvillner:** En studie i äktenskapsfält. **Nils-Arvid Bringéus:** Lysning. **Mats Hellspong:** Möhippor och svensxor. **John Granlund:** Bröllopfunktionärer. **Gunnel Hazelius-Berg:** Brud och brudgum i deras högtidsskrud. **Gösta Berg:** Bröllopsmiddagen. **Valborg Lundgren:** Äktenskapet i stöpsleven. **Abonnemang kan tecknas.**

Skrifter från Folklivsarkivet i Lund

(CWK Gleerup i distribution)

- N:r 1. JOHN PAPE, Kloka flickan från Vallåkra. Lund 1949. 176 sid. Pris kr. 9: 50.
N:r 2. JOHAN PETTERSSON, Kupolbyggnader med falska valv. Engl. summary. Lund 1954. 56 sid. Pris kr. 6: —.
N:a 3. NORDEN OCH KONTINENTEN. Föredrag och diskussioner vid Trettonde nord. folklivs- och folkminnesforskarmötet i Lund 1957. Deutsches Ref. Lund 1958. 208 sid. Pris kr. 16: —.
N:r 4. KARL MATTISSON, Det sydsvenska halmtaket. Deutsches Ref. Lund 1961. 179 sid. Pris kr. 20: —.
N:r 5. AXEL HÖRLÉN, Knyppling och knypplerskor i södra delen av Ingelstads härad. Deutsches Ref. Lund 1962. 136 sid. Pris kr. 16: —.
N:r 6. NILS-ARVID BRINGÉUS, Brännodling. En historisk-etnologisk undersökning. Engl. summary. Lund 1963. 183 sid. Pris kr. 20: —.
N:r 7. VIKTOR ÅKERMAN, Minnen och anteckningar från Gärdslövs och Önnarps pastorat. Deutsches Ref. Lund 1964. 153 sid. Pris kr. 12: 50.
N:r 8. SELMA FRODE KRISTENSEN, Vid brunnen. En kulturbild från sekelskiftet. Deutsches Ref. Lund 1966. 127 sid. Pris kr. 17: 50.
N:r 9. ARTUR LARSSON, Hur annorlunda då. Minnen från ett samhälle på Söder-slätt. Deutsches Ref. Lund 1967. 103 sid. Pris kr. 17: 50.
N:r 10. GABRIELLE JEANSSON och INGA KINDBLOM, Kring livets högtider i Örkeljunga församling. Engl. summary. Lund 1968. 95 sid. Pris kr. 15: —.